

FILEP TAMÁS GUSZTÁV*

„Akár a megkínzott állatnak, amely kínzóí ellen fordul”

Széljegyzetek az örmény genocídium újabb irodalmához

Mustafa Serdar Palabıyık: *Megérteni 1915 eseményeit: Törökök és örmények*. Fordította: Pál Laura. Budapest: Szófia Kiadó, 2017. 160 oldal

Ronald Grigor Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol”*. *Az örmény népirtás története*. Fordította: Fejérvári Boldizsár. Budapest: L’Harmattan, 2016. 383 oldal

Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Öze Sándor (szerk.): *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás*. Az Országos Széchényi Könyvtár és az Örmény Nemzeti Könyvtár Kiállítása. Együttműködő partner: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest, 2015. március 20.–május 20. Budapest: Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány, 2018. 191. oldal

Botos Máté – Kovács Bálint (szerk.): *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást*. A szerkesztésben közreműködött: Poósz Lóránd. Az angol és német nyelvű tanulmányokat magyarra fordította: Fejérvári Boldizsár. Budapest: L’Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019 (Studia armenologica hungarica 1.). 269 oldal

Vahe Tachjian: *Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában*. Fordította: Mikó Katalin, Szóts Dávid. A magyar nyelvű szöveget az eredetivel egybevetette: Szabó Krisztián. Budapest: L’Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019 (Studia armenologica hungarica 2.). 215 oldal

1916-ban jelent meg Magyarországon először olyan munka, egy 48 oldalas füzet, amely bár formailag nem kötődött törökországi hivatalos szervhez, az akkori török kormány álláspontját tükrözte az örményeken végrehajtott genocídiumról. Szerzőjeként az újságíró, politikus, vígjátékszerző, majd filmforgatókönyv-író Orbók Attila volt föltüntetve; címe: *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról. A Császári Ottomán Kormányban az örmények államellenes mozgalmáról*

* A szerző művelődéstörténész, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: ftg1961@gmail.com

beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán. Aki nem volt résen, többek között azt tudhatta meg belőle, hogy népirtás Törökországban nem volt, ellenkezőleg, az örmények, akik (az oroszokkal paktálva) nem becsülték meg „az egyenlőség és jólét áldásait”, s szinte hadviselő féllé váltak az antant szövetségeseiként hazájuk ellenében, szerveztek az ország kebelében terrorakciókat, ezért – preventív stratégia-ként – „parancsoló szükség” volt arra, hogy „az ország belső rendje, nyugalma és biztonsága megóvassék”, tehát az örmény lakosságot olyan helyekre kellett elszállítani, „ahol nem állanak idegen befolyás alatt, és ténykedésüket ellenőrizni lehet”. Útnak indításuk előtt az elszállításra kijelöltek lerombolták házukat, felgyújtották a városokat. A kitelepítések közben „néhányan az örmények közül sajnálatra méltó visszaélések és erőszak áldozatai lettek”, ugyanis a muzulmán lakosságnak az örmények árulása és lázadásai miatti jogos haragja „szórványos esetek”-ben tetekben is megnyilatkozott. A kormány azonnal gondoskodott a veszélyeztetettek biztonságának és vagyonának védelméről, s az általa kijelölt számos bizottság több tucat „polgári, katonai, csendőrségi, adóhivatali és bírósági tisztviselő”-t állítottatott hadbírósság elé”.¹

A budapesti Szófia Kiadó ezt a füzetet pontosan száz év múlva faksimile kiadásban újra megjelentette.

A magyar közvéleménynek a kérdés iránt érdeklődő része az első világháború alatt és azt követően szívesen hitte el, hogy a törökországi örmények az antanthatalmak, különösen Oroszország machinációja folytán szabotázsakciókat hajtottak végre, fegyveres felkeléseket szerveztek a hátszágban; céljuk az új Örményország megteremtése volt a központi hatalmakkal szövetséges Oszmán Birodalom területén. Az előzmények között ott lehetett a törökök iránti, a dualizmus korszakában lábra kapott rokonszenv (előzményként a hála érzése a 48-as emigránsok befogadásáért), illetve az, hogy a nagyhatalmak oszmánpolitikáját nem találták méltányosnak, de akár a rokonkeresés, a turanizmus népszerűsödése is; van, aki szerint konkrétan a cári birodalommal szemben az oszmánt pozitívan értékelő Vámbéry Árminnak is szerepe volt benne. Még rejtettebb összefüggések is föl-táruhatnak: a magyar ellenzék nehezményezte az Andrássy Gyula nevéhez fűződő, egy időben német–oros szövetséget célzó monarchista külpolitikát. Így az ügy belpolitikai érdekeket is érintett. A magyar sajtó az örményirtásról hallgatott, vagy a hivatalos török álláspontot népszerűsítette. Ehhez számításba kell venni azt is, hogy az örmények által elszenvedett atrocitások korábban is kevésbé tükröződtek a sajtóban, szemben a „visszatorlás”-sal, az örmény terrorakciókkal, a döntő ok viszont minden bizonnyal a háborús cenzúra lehetett, eleve az, hogy a német vezérkar szigorúan szűrte már a beérkező híreket is – de az előzményekre épülve

¹ *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról. A Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán:* Orbók Attila dr. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és Kiadóvállalata, 1916. Az idézetek a 13., 36–37. oldalokról származnak.

hozzájárulhatott az a feltételezés is, hogy az antant tudatosan dezinformálja a világot, amikor a Törökországban lezajló eseményekről beszél. Ezt el lehetett hinni; hadviselő felek egymással szemben művelt propagandájában az ilyesmi ajánlott, szinte kötelező, tudunk rá más példát is ebből az időből.

A magyarországi örmény és armenofil elit csak szűk körben tudta terjeszteni a hozzá eljutott s a hivatalosan terjesztetteket cáfoló információkat, illetve ezek hatása eleve nem érvényesülhetett a jól működő német propagandagépezettel szemben. Nem tudok arról, hogy részletes filológiai tanulmány készült volna a közvélemény megváltozásának időpontjáról és okairól. Talán nem is kutatta senki, mennyi ismeret juthatott el a magyar társadalomhoz a VI. Mehmed uralkodása idején, 1919-ben a népiertás felelősei ellen szervezett perekről – amelyekben az államot a háború alatt irányító triumvirátus tagjait, Talât, Enver és Dzsemál pasákat távollétükben halálra ítélték.² A magyar sajtóban magáról a perről lehetett olvasni akkoriban. Az biztos, hogy Franz Werfel regényének megjelenése után *A Musza Dagh negyven napjának* magyar recepciójában már vitathatatlan, tisztázott tényként említetik, hogy amiről a könyv szól, megtörtént. A német eredeti 1933-as, az első magyar fordítás, Tamás Istváné 1934-ben jelent meg (Budapest: Nora). A Nyugatba például Kassák Lajos, az Erdélyi Helikonba Spectator (Krenner Miklós) írt róla. Ha szűk körben és nem esztétikailag értékelhető formában is, de már korábban olvasható volt magyar nyelven az eseménysorozatról irodalmi mű. Bodurián János örmény plébános *Vörös hold* című elbeszéléskötetének magam az 1932-es csikszépvízi kiadását olvastam, de annak első magyar kiadása állítólag már 1928-ban megjelent Bukarestben; ez persze elég nehezen hihető. (1930-as és 1931-es magyar kiadásáról van ellenőrizhető adatunk.) Szórványosan Törökországot járt magyarok úti beszámolóiban is találkozhatott az olvasó arra vonatkozó közvetett bizonyítékokkal, hogy az örmény népség eltűnt Anatóliából, és hogy ezt nem önszántából tette.

Hadd idézzem itt ennek késői, ám szemléletes példáját éppen egy olyan szerzőtől, akit – tekintettel arra, hogy hódoló könyvecskét írt Hitlerről, illetve nyilasnak mondta magát, senki sem gyanúsíthat megalapozottan azzal, hogy mondjuk az oszmánellenes angol propaganda szolgálatában állt volna:

„A városnak déli negyede nagy meglepetést tartogatott számomra. Bámulva jártam az utcákon: hát ennek az öreg romvárosnak ilyen szép részei is vannak? Terjedelmes, árnyas kertek közepén villák, csinos lakóházak sorakoztak egymás mellé, némelyik utcának két oldalát pedig emeletes palotasorok töltötték be.

² Az ítéleteket több örmény terroristák igyekeztek végrehajtani. A Nemezis hadművelet részeként Talât pasát 1921-ben Berlinben, Dzsemál pasát 1922-ben Tbilisizben gyilkolták meg. A harmadik fő felelősnek tekintett Enver pasa is emigrált, végül elment Leninhez, hogy elszegődjön hozzá zsoldosnak, majd a pántürk álmok megvalósításának szándékával szembefordult a szovjethatalommal, s mint baszmacs felkelőparancsnok esett el 1922-ben.

Hanem a legtöbbnek ablaka betörve, eresze lemállva, ajtaja helyén pedig sötéten ásí-
tó űr! Ezek a pompás házak üresen, lakatlanul állottak.

Egyiknek kapuján tétován beléptem. A kétszárnyú, remekbe faragott diófa lépcsőn
felmerészkedtem az emeletre, és ott, a pókháló, por és piszok lepte szobáknak és termek-
nek során végigmentem. Ez a palota beillett volna Párizsba is, mert az építőművészet-
nek remeke volt. De a pompás, falba épített szekrények faragott ajtait fejszecsapások
rombolták össze, a falak freskóit sárral, emberpiszokkal mocskolták be barbár kezek.
Egy helyütt a széles ajtóbélys feketélt az üszöktől. Itt ez az utolsó lehetett a háló-
szoba. Egyik falában a kazettás mennyezeti faburkolatnak lehúzódo pártázata alatt egy
kis fali fülke. Alatta az örökmécsesnek kovácsolt, cirádás fali karja eltorzulva lógott
lefelé, a fülke fölött pedig széles, vastagon aranyból festett kereszt – valami megfakult,
sötétvörös lével bemaszatozva. Vér... Embervér...

Úristen, hol járok? Hiszen ez a kájzerii örmény városrész!

Rohantam le a lépcsőn, ki a kapun és végig a csendes, néma utcákon. A feldúlt, ösz-
szerombolt, kirabolt és meggyalázott házak mintha sikoltottak volna utánam a leszálló
alkonyatban...³³

Ebben az írásban öt, az armenocídium korszakához, illetve annak centenáriu-
mához kapcsolódó könyvhöz fűzök megjegyzéseket, nem egyszerűen a figyelem-
felhívás szándékával, azaz nem (a régi értelmezés szerinti) recenziót írok. Palabi-
yik és Suny könyvének párhuzamos olvasata szinte rákényszeríti az olvasót a két
szerző tételeinek, konklúzióinak ütköztetésére; ezek szembesítése során nem tudok
elvonatkoztatni azoktól az ismeretektől, amiket az elmúlt negyven évben e tárgy-
körben olvasott egyéb könyvekből szereztem. Ott, ahol a szövegben szereplő in-
formációk bizonyosan nem a tárgyalt könyvekből származnak, erre utalni igyek-
szem. A következő két könyv – *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás; Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást* – több szerző tanulmányát tartalmazza; majdnem mindegyikről
igyekszem írni röviden. Dolgozatomnak ez a része emlékeztethet leginkább egy
szabályszerű könyvismertetésre. Vahe Tachjian tanulmánykötetéről a számomra
legelmemozdítoóbb írásainak tárgyalásával igyekszem képet nyújtani.

Ugyanaz a Szófia Kiadó, amelyik Orbók 1916-os munkáját reprintben kiadta,
némi késéssel, de nyilván szintén a genocídium centenáriuma kapcsán 2017-ben
megjelentetett egy másik, szintén az akkori eseményeket „török szempont”-ból
feldolgozó, ám az első világháború alatti úgymond hivatalos álláspontnak több
lényeges ponton ellentmondó munkát, Mustafa Serdar Palabiyik *Megérteni 1915*

³³ Fehértáj Tibor: *A rejtelmes Anatóliában*. Budapest: Stádium Sajtóvállalat Rt., [1941].
19–20. (Az 1945 előtti citátumokat a mai helyesírási szabályok szerint közlöm, leszámít-
va a stíluselemszámba menő eseteket. Fehértáj korábban évekig mérnöként dolgozott
Törökországban.)

eseményeit. Törökök és örmények című könyvét.⁴ A szerző a török történészek fiatal generációjához tartozik, oszmán diplomáciatörténettel, török külpolitikával, török–örmény kapcsolatokkal foglalkozik. A kötetből megtudjuk, hogy 2017-ben a TOBB Gazdasági és Technológiai Egyetem nemzetközi kapcsolatok szakának adjunktusa volt.

Eszemben sincs kétségbe vonni, hogy a török történész a saját álláspontját ismertette és indokolta – ami egyébként különösebb erre irányuló szándék nélkül is konkludálhatott ugyanoda, ahová az említett hivatalos értelmezés. Még az sem volna szentségtörés, ha ennek az állam által kolportált szemléletnek a mostani hivatalos változatát éppen ő dolgozta volna ki vagy ő véglegesítette volna – mindenesetre tény: maga a kiadói előszó állítja, nyilván nem jogosulatlanul vagy felhatalmazás nélkül: „Mustafa Serdar Palabıyık történész munkája az első világháború során történt tragikus események török szempontú megközelítése” (IX). Azt már magától a szerzõtől idézi az előszó, hogy a könyv úgy kíván belépni a diskurzusbba, hogy elkerülje az „egyoldalú nézőpontot”, amely török és örmény történészeknél egyaránt kimutatható. Palabıyık, aki az eseménysorra következetesen az „örmény kitelepítés” terminust használja, céljának, ahogy maga is állítja, valóban az egyoldalú nézőpont meghaladását és az események rövid áttekintését tekinti, s egyben elárulja: szeretné, ha munkáját kis kézikönyvnek tekintenék. Ugyanakkor azt is fontosnak tartotta, hogy „minél egyszerűbb nyelvet és elbeszélésmódot” (XII.) használjon. Ez elég egyértelmű utalás arra, hogy a történelmi előzményeket a könyv nem fogja olyan mértékben részletezni, hogy az megterhelje a civil érdeklődő fölfogóképességét. A kiadványnak tehát „bizonyos értelemben” propagandajellege van. Palabıyık több olyan fontos tényről említ meg, amelyet örmény vagy armenofil szerzők *általában* nem szoktak hangsúlyozni. Fő vonása, hogy közvetlenül nem relativizálja az örmények szenvedéseit, s az áldozatok számát sem *olyan nagyon*. Elismeri, hogy több százezer ember halt meg a „kitelepítés” következtében, fejet hajt emléküik előtt, csak éppen azt nem ismeri el, hogy a tragédia nem pusztán szervezési hibából, a nyomorúságos körülményekből, az áldatlan háborús állapotokból – *kényszerből* –, hanem átgondolt és részleteiben kidolgozott, ám szinte anarchista módon végrehajtott program keretében következett volna be.

Hadd emlékeztessék itt mindazonáltal arra a bölcsességre, amely szerint az, hogy az igazság két diametrálisan eltérő álláspont között van, nem jelenti azt, hogy éppen félúton.

Palabıyık könyvében a bizonyítás nem nagyon körmönfont – szómágián alapul: a népirtás nemzetközi jogi fogalma a törökországi eseményekre nem illik rá, például azért, mert az ezzel foglalkozó hivatalos nemzetközi dokumentumokban nincs

⁴ Ha jól következtetek kiadványainak címlistájából, a Szófia a bolgár kultúra magyarországi népszerűsítését tekinti fő rendeltetésének. Két említett könyvének megjelentetésével talán a történelmi gyökerű bolgár–török feszültségek enyhítése volt a célja, a „török szempontnak” egy másik területen, illetve kérdéskörében való népszerűsítésével.

utalás az áldozatok számára, arányára, a kritériumok alkalmazása tehát nem függ attól, hogy a bűncselekményt – a többi tényező együttállása esetén – több vagy kevesebb személyen követték-e el. Magyarul nincs jelentősége annak, hogy száz, százezer vagy milliónyi áldozatról van-e szó. Palabiyík fő célja, ha jól következtek a szövegből, az, hogy elfogadtassa a logikát: a nemzetközi jogon esik sérelem, ha az államok hivatalosan elismerik genocídiumként, ami történt, és a török–örmény kapcsolatok továbbépítése szempontjából is értelmesebb lenne (szerinte), ha az örmények fölhagynának a világ számos pontján folytatott lobbimunkával, és a közös jövőért próbálnának tenni valamit. *Ahhoz, hogy a nemzetközi jog elismerje a népirtás tényét, a végrehajtók előre elhatározott szándékát kell egyértelműen dokumentálni*; ez a perdöntő kritérium. *Ez a szándék pedig a török szerző szerint bizonyíthatatlan*, az ezzel kapcsolatos, a „másik tábor” által perdöntőnek ítélt források nem hitelesek, hanem manipuláltak, utólagos beavatkozásokat szenvedtek el, mégpedig a győztesek szándékainak megfelelően. Az, hogy az első világháború után török bíróságok ítélték el az eseményeket és résztvevőiket, állítólag szintén nem bizonyít semmit, ugyanis ezeket a pereket a Törökországot gyakorlatilag megszálló vagy ellenőrzésük alatt tartó hatalmak kényszerítették rá az új, rövid ideig regnáló török kormányra. Amely – az ellene is akcióba lépő – Musztafa Kemal államrekapituláló akciói nyomán megbukott. Palabiyík nyilván úgy ítéli meg: az, hogy a hivatalos törökországi adminisztráció az erőszakot 1914–1916-ban ellenző tagjai tanúskodtak ezekben a perekben, nem sokat nyom a latban, bennük nem a török nemzet lelkiismerete szólalt meg (nem mondja ki, de talán sejtethető teszi, hogy ezek az emberek a győztesek ügynökei vagy kollaboránsai voltak). Nem fér a fejembe, hogyan történhetett, hogy az adatait egyébként precízen rendszerező török történetész nem fogta föl: ha a Talát ellen a perben nyilatkozók vagy a történeteket elítélő más törökök nem hiteles tanúk – tehát a török triumvirátus felelősen cselekedett –, akkor egy rövid asszociációsor végén az ember kényszerűen oda lyukad ki, hogy a felelősség a muszlim lakosságot, illetve a kurdok mellett az egész török nemzetet vagy legalábbis jelentős hányadát illeti, azaz ő maga terjeszti ki a vádat az egész közösségre vagy annak nagy részére. Nem hiszem, hogy a történettudomány tudna más példát fölmutatni arra, hogy több százezer, akár milliónyi ember pusztán szervezési hibák és „szórványos” erőszak következtében halt volna meg ilyen rövid idő alatt. Ha az egész nem egy kis csoport – megengedem, a kaukázusi vereség, az antantnak a Dardanelláknál való megjelenése és a bolgár hadba lépéstől való félelem miatt⁵ megbokrosodott – cinikus, számító, több jel szerint nem is muszlim, hanem ateista modernizátor agyszüleménye, amelyhez sikerült mozgósítaniuk a társadalom egy részét, elsőként a csócseléket, akkor tehát maga Palabiyík keveri gyanúba az ország lakosságának török hányadát. Ronald Grigor

⁵ Bulgária csak 1915-ben lépett be a világháborúba – végül a központi hatalmak és Törökország oldalán.

Suny monográfiája meggyőzőbb; zárórészében ez is ott áll: „A hatalomgyakorló kevesek döntése, felhatalmazása és bátorítása váltotta ki az alsóbb rétegek érzelmi reakcióját. Beigazolódott, hogy néhány gyilkos is roppant pusztítást vihet véghez” (Suny, 2016. 361.).

A török szerző ugyanakkor nem szán időt és teret a szándékolt és szervezett tömeghalálra utaló más bizonyítékok ismertetésére: misszionáriusok, diplomaták (köztük az Osztrák–Magyar Monarchia nagykövete), orvosok, az oszmán hadsereg dél-amerikai zsoldostisztje, katonák, túlélők vallomásaiénak, titokban készített fényképfelvételekének stb., és egy szót sem ír Anatólia népességének ezekben az években bekövetkezett százalékarány-változásairól sem. Az olvasónak néha az az érzése, a könyv írója nemcsak az összefüggések elhallgatásával tud kialakítani többé-kevésbé koherens álláspontot hazája, illetve állama védelmében; direkt kerül ki olyan faktumokat, amelyek koncepcióját nem igazolják. Egy helyütt utal egy hivatalos okmányra, mely szerint a katolikus és protestáns örményeket nem kell kitelepíteni – arra viszont nem, hogy az e felekezetekhez tartozók számottevő részét végül mégiscsak meggyilkolták. Az örmények elleni „faji vagy vallási” gyűlölet hiányára következtet abból a tényből, hogy a lakosság arányához mérten öt százaléknyi közülük elvben a lakóhelyén maradhatott. Szemünkben azonban ez az utasítás is a népirtás közvetlen bizonyítéka, tekintettel arra, hogy ilyen arányú helyi lakosságot a török többség könnyen tudott asszimilálni, s különösen arra, hogy ez az öt százalék nélkülözni volt kénytelen templomot és iskolát, nagyrészt áttérítettek mohamedánná, esetleg rabszolgává nyomorították, a nők nagy hányadát – mostanában divatos terminussal – szexrabszolgává. A nemzetközi jog a nemzeti kultúra kiirtását, sőt a tőle való elidegenítést is népirtásnak nevezi; itt éppen ez történt.

Most egy pillanatra zárójelbe téve azt, hogy a török (vagy a török klientúrához tartozó) és az örmény (és armenofil) kutatók sohasem fognak tudni megegyezni abban, mi az, ami az idetartozó adatokból egyértelmű tényekre mutat rá, illetve hogy mely dokumentumoknak van bizonyító ereje, másrészt hogy a történettudomány jó mély sirt ásott magának, amikor bizonyos iskolái révén a „tények”-et babonáknak minősítette és száműzte, mondván, hogy csak narratívák vannak – éppen történészként (gondolom) azt az álláspontot kell elfoglalom, hogy a nemzetközi jog inkompetens annak megítélésében, hogy mi történt valójában. Ítéletének tárgyi objektivitását eleve megkérdőjelezi a rendeltetése: politikai érdekeket kíván valamilyen módon kiegyenlíteni, a „lehetséges mértékig” méltányosan – érdektelen számára, hogy közben gyógyíthatatlan sebeket üt az igazságérzetünkön.

Azok az alapidokumentumok, amelyek a török felső vezetés közös, az örmények kiirtását elhatározó döntését tanúsítanak, s amelyek a világháború győzteseinek kezébe kerültek, a török történészek többsége és a velük egyetértők szerint nem hitelesek; bizonyíthatatlan, hogy nem deformálódtak-e túlélő áldozatok keze nyomán. Meglepő lehet, de az alább ismertetett könyvek szerzői nem is használják

őket argumentumként, bár több esetben hitelességük bizonyítására is törekednek. Az Aram Adonjan által az aleppói Naim (a magyar irodalomban korábban Nahimként rögzült) beytől vásárolt nevezetes telegramgyűjtemény kapcsán – mely (a szinte abszurd módon pályáját távirásként kezdő) Talátnak az emberirtással kapcsolatos, a közigazgatásban dolgozó vezetőknek küldött napi utasításait tartalmazta volna – Suny könyve utal a hitelességet cáfolni, illetve igazolni próbáló tanulmányokra is, de e forrásokat mint vitathatókat nem használja föl a monográfiájában. Így is számszámra vannak olyan dokumentumok és feldolgozások, amikre támaszkodhat, s amelyekre sűrűn hivatkozik is.

Meggondolkodtató tehát, miért nem tulajdonít nagyobb figyelmet a török szerző az Ittihad vezetői bűnösségét tárgyaló dokumentumoknak. A nemzetére ragasztott szégyenbélyeg – a kollektív bűnösség vádja természetesen elfogadhatatlan – lekaparásához éppen innen kaphatna segítséget. Ha nem kormánypolitika volt az egész eseménysor, akkor ebből közvetlenül adódik az az esszencialista magyarázat, aminek jogosságát éppen Suny cáfolja meg a monográfiájában, nem pusztán elvből, hanem őt meggyőző bizonyítékok alapján. S érvelése közben nemcsak a „török álláspont” hirdetőivel, hanem számos örmény és más nemzetiségű (az „örmény értelmezés”-t inkább elfogadó) tudóssal is szembe megy.

Az új szakirodalom, mindenekelőtt Suny monográfiája megerősít abban, hogy Anatóliából az Oszmán Birodalom akkori vezetőinek hivatalos kezdeményezésére, erőszak alkalmazásával, származásuk, egyazon etnikumhoz tartozásuk – közvetetten keresztény voltak – miatt (az Ittihad vezetőit nem az befolyásolta, hogy az örmények [asszírok, görögök] nem voltak muszlimok, hanem ennek folyománya: emiatt tartották elképzelhetetlennek, hogy potenciális áldozataik törökké asszimilálódjanak; ezt a különbséget viszont felhasználták a muszlimok mozgósítására) eltűntettek egy másfél milliós nemzetrészt.⁶ Ennek nagy része az állami adminisztráció közreműködésével – vagy az általa kezdeményezett „népességmozgás” folytán – meghalt. Nem mindannyian erőszakos halállal; több százezren éhség, végelgyengülés, járvány áldozataiként, orvosi kezelés híján. Függetlenül attól, hogy hogyan vélekedik erről a nemzetközi jog.

Minderről a terv kiagyalói tudtak. Egy szemléletes példa: Morgenthau amerikai nagykövet leírja, hogy Talát többször felszólította: az Amerikában örmények segélyezésére gyűjtött pénzt adják a törököknek, akiknek legalább ugyanolyan nagy

⁶ Most csak az örményekről beszélek, de az 1920-as évek első harmadáig tartó időszakban a görögök és az asszírok hasonló sorsra jutottak, illetve az életben maradt görögök az 1923-as lakosságcsere-egyezmény folytán távoztak a Török Köztársaságból. Az örmény áldozatok száma az alább kommentált könyvekben többször is fölmerül. Meglehetősen nagy a szórás, az áldozatok lélekszámát más-más kutatók 600 000, illetve másfél millió közöttire becsülik. Ez többek között az állami adminisztráció dokumentációinak hiányosságaiából fakad. Pontos demográfiai adatok nincsenek, az anatóliai, illetve általában a törökországi örmények 1915 előtti lélekszámát nem lehet pontosan megállapítani.

szükségük van rá; ugyanígy járjanak el az amerikai cégektől örményeknek járó biztosítási prémiumokkal is, hiszen azoknak az örmények már nem vehetik hasznát. (Suny, 2016. 281–282.)

Az egyik olvasatban Palabiyik könyve becsületes alkut kínál föl az örmény–török párbeszéd újrafelvételéhez: kezdjük el együtt az építést. Hogy a könyv ebből a szempontból ma már elavult, az nyilván nem a szerző hibája, nem is közvetlenül a 2020-as háborúé, hiszen tavaly csak a végső következtetéseket vonták le a „felek”. Az örmény–török kiegyezés esélyeit emlegetni ma balgatagság volna, így a könyv legelgondolkodtatóbb részével, melyre röviden visszatérek még, épp most nincs mit kezdeni. Üzenetét viszont a szerző nem pusztán az örményeknek, hanem a világ közvéleményének szánta. S jól tette, hogy felhívta a figyelmet olyan körülményekre, amelyeket örmény és (armenofil) tudósok ritkán szoktak emlegetni,⁷ hogy miután évtizedeken át Törökország volt a nagyhatalmak pofozóbábujja, s a balkáni államok létrejötte során a Ruméliában felszabaduló népek, nemzetek képviselői embertelenül bántak a törökökkel, civileket, nőket, gyerekeket mészároltak le, a Kaukázusból pedig a cári birodalom kergette el, szorította ki a muszlimokat (ezt nevezi a szakirodalom hátborzongató eufemizmussal „etnikai tisztogatás”-nak), továbbá az örmény kérdést a nagyhatalmak folytonosan napirenden tartották, s az mint fölfüggesztett hentesbárd lengett a birodalom fölött, emberfeletti volt a feszültség az államban, ami „jó” lélektani helyzetet teremtett a népiértáshoz. Ez persze nem változtat azon a meggyőződésünkön, hogy egyetlen bűncselekmény sem legitimálhat egy másikat. Azt azonban jó, ha tudjuk: a közvetlen ok mégsem egyszerűen ez a lélektani helyzet volt, a népiértáshoz „racionális” döntésre volt szükség. Palabiyik – vajon anyaga könnyebb áttekinthetősége végett? – szót sem ejt a török belpolitikának sem arról a vonásáról, hogy Anatóliában ezekben az évtizedekben egyre fenyegetőbbé vált az egymással szembefeszülő etnikumok és politikai csoportok viszonya, hegemoniaharca – ebben természetesen részes volt az örmény elit is, és nagy szerepe volt bennük a kurd törzsi vezetőknek, az állami adminisztráció számos tagja megvesztegethetőségének et cetera –, sem általában a közigazgatás gyarló működéséről s a neki kiszolgáltatottakról (így a keresztényekről sem). Még arra sem utal, hogy az 1909-es adanai mészárlások miatt az államra a nagyhatalmak által kényszerített reform részben ellenérzéseket szült, részben elakadt – in medias res a háború kitörésével indít, talán nem szándékosan azt sugallva, hogy korábban az állam stabil volt. (Szemben Sunyival, aki ennek a vérszjósó bizonytalanságnak terjedelmes fejezeteket szentel, tulajdonképpen a IV–VI. fejezetek – Nagyhatalmak, Forradalom, Ellenforradalom – mind ezeket a közvetlen előzményeket tárgyalják részletesen.) Nem fecséreli az időt annak ki-

⁷ Mint írásomból kiderülhet, ezt azonban Ronald Grigor Suny sokkal részletesebben és szabatosabban, politikai, ideológiai és érzelmi beállítottságotól függetlenül magát sikeresen megtette.

fejtésére, hogy hatalomváltások, puccsok előzték meg a háborús éveket, s hogy az új alkotmányt bevezető Ittihad, az ifjútörökök kormánya éppen az örmények segítségével döntötte meg a szultán hatalmát és cserélte le az uralkodót, vette át az állam irányítását. Ő egy, a korábbi évszázadokon áthúzódó, az örmény elit által kiöltött, tehát valójában nem létező török–örmény szembenállást feltételez, illetve sejtet (amihez, ahogy utaltam rá, legalábbis az ellentétek meglétére vonatkozóan sok örmény kutató tercel neki), s aminek végső következménye szerinte az, hogy az örmények elárulták a hazájukat; ez hívta volna ki a jogos, bár (mintha maga is belátná) eltűzött választ. A hullahegyeket tehát nem egy létező ideológiából származtatja, hanem a háborús helyzet kuszaságából és az oszmán adminisztráció felkészületlenségéből, kapkodásából, az állam gyengeségéből: nem volt ereje ahhoz, hogy a döntően kurd martalócoktól megvédje a joggal, illetve elkerülhetetlenül kitelepítésre ítélteteket. Nem jelenti-e ez azt, hogy a kormány teljesen alkalmatlan volt az állam vezetésére?

Az indoktrináció már a kötet harmadik, Norman Stone által írt előszavában⁸ kezdődik: „A modern történelem professor emeritusa” írása negyedik sorában már „örmény lázadók”-ról beszél, s így rögtön azonosulni látszik azokkal, akik szerint „a probléma egy örmény felkeléssel kezdődött Kelet-Törökországban, az orosz megszállással egy időben” (XV.). Ez, ahogy Suny könyvének olvasója is meggyőződhet róla, s majd látni is fogjuk, szimplifikáció, de a kelet-anatóliai fegyveres összetűzések egyébként sem indokolhatták az örmény lakosság szinte maradéktalan deportálását (Kilikiaiban és például Ankara környékén nem is folyt háború).

Palabryk a gondolatmenete bizonyos pontjain elővigyázatosan elhelyez néhány aknát, amelyek az előzményeket nem ismerő olvasók tudatában működésbe is léphetnek. Példának okáért az örmény pártok tagjait, a dasnakokat és a hincsakistákat a könyv első felében következetesen forradalmi szervezetek tagjainak nevezi, mintha azok az 1908-as forradalom után, melyben az ifjútörökök szövetségesei voltak, nem lettek volna parlamenti pártok tagjai. Annak igazolására, hogy 1915 előtt nem létezett intézményes, állami szintű örményellenesség, ugyanakkor éppen azt hozza föl példának, hogy a „kitelepítés”-ig az oszmán parlamentnek örmény képviselői voltak, akik az Ittihad listáján kerültek be oda. Arra egy szót sem veszteget, hogy ezek a politikusok részben éppen az általa a könyv más helyein terrorista szervezeteknek nevezett pártokat képviselték, és hogy éppen *azután* lettek honatyák, hogy *az ifjútörökökkel együtt* végrehajtották a forradalmi fordulatot. (Ha tehát terroristák voltak, akkor – a szerző logikáját követve – éppen *az új török kormány tagjaival együtt* voltak azok.) 1915 áprilisában viszont nagyrészt letartóztatták és deportálták őket. Értelemszerűen arról sem esik szó, hogy az 1915-ös kormány és az Ittihad, az Egység és Haladás Mozgalma nem kontinuus az Abdul Hamid-i rendszerrel (bár

⁸ A magyar kiadásnak tehát három előszava van: az első a kiadóé, a második a könyv szerzőjéé, a harmadik – oxfordi keltezésű – Norman Stone-é, a modern történelem professor emeritusáé.

ötleteket vehetett át tőle), hanem annak – örmény segítséggel való – megdöntése után került hatalomra, s néhány év múlva éppen ez az új rendszer hajtotta végre az állami szempontból megbízhatatlan örmények „kitelepítés”-ét. (Van olyan nézet, mely szerint nem az egész párt és mozgalom, hanem radikalizálódó szárnyuk a felelős.) Az örmény parlamenti képviselők, a könyv sugallata ellenére – Suny munkája e kérdésben is minden kételyt eloszlat (erről a bonyolult érdekvizonyháloról lásd például Suny, 2016. 228–234.) – nem népüktől eltérő véleményt vallottak az állam fönntartásának fontosságáról, hanem az örmény társadalom képviselői voltak, és például a közülük legfontosabb, illetve legjobban kiépített szervezetű párt, a Dasnakcutjun vezetői az I. világháborúba való török beavatkozás *után* sem akartak az államtól elszakadni vagy az oroszokhoz csatlakozni (illetve azt realizálhatatlannak tartották, ami egyre megy). A 19. század végi, 20. századi eleji örmény elszakadási kísérletek vádjá nem megalapozatlan, de ezek szűk körben váltak elfogadottá; éppen a háború alatt az örmény többség szemében inadekvátak. Nincs szó a könyvben a különböző örmény pártok eltérő programjáról és céljairól sem. Mint ahogy az is feledésbe merül, hogy a nyugati készítésre az Ittihad vezetésével Adana után indított, a társadalom átszervezésére irányuló, majd az 1913–1914-ben a nagyhatalmak által az örmények érdekében erőszakolni próbált reform elakadt.

Palabryik érvelési módja meglehetősen sajátos. Gyakran egyáltalán nem foglalkozik közvetlenül állást, egy-egy kérdés kapcsán pár sorban elmondja, mit állítanak róla a népirtás szándékát valló történészek, majd ezt knockoutolja a népirtást tagadók véleményével. És szerényen levonja a következtetést: az utóbbiak által hivatkozottak (pl. 39. p.): „vitatottá teszik a népirtási szándék meglétét”. Az érvelés logikájához az is hozzátartozik, hogy a népirtás szándékát igazolni látszó, a kormánytól származó dokumentumok hitelességével szemben itt vagy ott kételyek merültek fel – a kormány humanitárius szándékait igazoló források viszont hitelesek és őszinték. Az Egység és Haladás Mozgalma vezetői elleni 1919-es perek dokumentumai vagy az őket bíráló emlékiratok nem megbízhatóak, legalábbis nem bizonyító erejűek, mert azokat, akiktől származnak, vagy személyes bosszú fűtötte, vagy legalábbis az Egység és Haladás Bizottságával szemben szerveződő politikai szövetségek tagjai voltak. Csak az tárgyyszerű, ami a kormánytól származik, tehát a forráselemzésre kár időt vesztegetni.

Példa a viszonylag kifinomult tömegtudat-manipulációra:

„El kell ismerni, hogy a kitelepítési folyamat egyáltalán nem volt könnyű. Több száz-ezer ember áttelepítésére került sor megfelelő eszközök hiányában. Közülük *néhányan* végzetes járványos megbetegedések vagy elégtelen táplálkozás miatt lelték halálukat az úton, így nem érték el a kitelepítési célterületeket. Sőt, *néhányukat* vagy az irreguláris bandák, vagy a kitelepített örmények biztonságának garantálását elrendelő határozatok utasítását be nem tartó hatóságok parancsára gyilkoltak meg. Más szóval, bármennyire

is törekedett az oszmán vezetés a veszteségek megelőzésére, a háborús körülmények között *nagymértékben* sikertelen volt ez az igyekezet. Azonban erősen vitatott, hogy a kitelepítés során bekövetkezett ezen *nagyarányú* veszteségek kétségkívül bizonyítják a népirtás szándékát (40–41., gondolom, a tisztázatlanság nem a fordítás számlájára írandó; kiemelés tőlem – F. T. G.).”

A könyv felépítése elég feszes, átgondolt, így konklúziói nyilván igen nagy hatással lesznek azokra, akik nem szeretnek bíbelődni a részletekkel, feltehetően azokra a hazai ideológusainkra is, akik időnként finomabban vagy durvábban figyelmeztetik a magyar kisebbségek sorsának kutatóit, hogy provincializmus a vesztesek szempontjából megírni a történelmet; az csak a többségi és kisebbségi nézőpont együttes alkalmazásával jogosult.

Másrészt viszont – ez nyilván kivívja majd néhány lehetséges olvasó ellen-szenvét – valamennyire érteni vélem a törökök ózdkodását attól, hogy elismerjék azt, ami történt. Azaz érteném... „Felsőbbrendű énünk” azt kívánná, hogy ebben a kérdésben ne legyen vita, Törökországnak el kellene ismernie a népirtás tényét. Csakhogy a hasonló kérdések súlyát a külpolitika piacán máshogy mérik; ezek ott nem erkölcsi problémák. Az, hogy valamelyik ország törvénybe iktatja-e, hogy genocídium történt Törökországban, nem függ igazságérzettől vagy morális felháborodástól – csakis kemény külpolitikai érdekektől. Másrészt viszont azoknak a mai török nemzetiségű török állampolgároknak a megítélését is érinti, akiknek semmilyen személyes felelősségük nem lehet a múltért, de a fejükre a külföldi közvélemény szemében visszaháramlik a bűn.

Harmadrészt azonban az ózdkodásnak még egy fontos oka van: a mai török nemzeti tudat a kemáli forradalom révén született meg, Kemal maga is ittihadista, a Török Köztársaság megteremtésében pedig nagy szerepe volt azon különleges alakulatok tagjainak, akik az örménykérdés „megoldásában” is serénykedtek. Akár volt eleve ilyen indíttatása, akár nem, Kemal fejezte be azt a munkát, amit a triumvirátus 1915-ben megkezdett. A genocídium nem korlátozódott 1915–1916-ra; a háború után is folytatódott más formában, a törökök akkor már valóban az (ideiglenesen főnálló, végül a Szovjetunióba bekebelezett) államuk megvédelmezése céljából szervezett örmény hadsereggel ütköztek meg. Ezután következtek a görögök.

Arra, hogy mi is történt, s hogy milyen kontinuitás van az Ittihad és Kemal politikája között, egyik jeles politikai gondolkodónk, közírónk, Spectator Werfel regénye kapcsán már 1934-ben figyelmeztette a magyar olvasókat:

„Enver pasa – a mai vezéri fajképnek előcsahosa – a háború és átalakulás nagyító segítségével nélkül – és belügyminisztere, a vérszomjas Talât bey elrendeli az örmény kérdés »likvidálását«. A sadika ermeni millet (a hűséges örmény nép) részt vett ugyan az

Egység és Haladás forradalmában, s éppen most, a világháború alatt a Kaukázusban megmentette a nagy Envert és vezérkarát,⁹ de minden hiába volt, pusztulnia kell s átadni hült helyét a hősi török fajnak. Az örmény őshazában visszaverik a mérszázolni küldött többségi csapatokat, míg a segítő orosz ellenség ott nem terem; eggyel több ok, hogy bűnhődjenek a kilikiai és szíriai szórványok. Ezeket áttelepítik a mezopotám sivatagba; így tanítják meg a következő nemzedéket, Kemál pasáékat, hogy majd más kényelmetlen kisebbséget, a görögöt teljes egészében számkivessenek az országból.”¹⁰

Ronald Grigor Suny (1940) a Michigani, utóbb a Chicagói Egyetem profeszszora; a Kaukázusontúli térség modern történelmének és az örmény történelemnek a kutatója, „szovjetológus”; Grikor Mirzaian Suni örmény zeneszerző unokája. Magyarul ismert munkája: *Az etnikai konfliktusok története a Kaukázusontúli köztársaságokban*. Fordította: Baráth Katalin. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest 1993 (Szovjet füzetek). Török kollégájával, Fatma Müge Göçekkel rendszeresen szervezett közös konferenciákat török, kurd és örmény kutatók részvételével az armenocídium témájában. Ő fölülről közelít; könyve fejezetei előbb az Oszmán Birodalom általános helyzetét vizsgálják történelmi visszatekintéssel, majd az örmények helyét ezen az egységen belül, ókortörténeti bevezetéssel. A harmadik fejezetet, mely a nemzet kérdésének sajátos helyi problematikáját tárgyalja, a nagyhatalmak Törökországgal való viszonyának fejtegetése követi. Önálló fejezetet kap az ifjútörök forradalom, majd az új rendszer „ellenforradalma”, ezt követően a háború, aztán a deportálás, a népirtás, végül pedig a következmények.

Suny kutatásainak kiindulópontjában – ez monográfiájából és tanulmányaiból is világos, ám egy nyilatkozatában tételesen is megfogalmazta – az állt, hogy az átpolitizált emlékezet működtetése helyett föl kell kutatni az okokat. A török álláspont a „kitelepülést” kényszerű megoldásként értelmezte, a „másik oldal” meg azért nem firtatta az előzményeket, a valamely mértékben (*inkább korábban*) létező örmény szeparatizmust, mert ha a török eljárásban mégis van észszerű, jogos elem, az mindent relativizálna, s ezzel hátráltatná a lehetséges felelősségre vonást. Ebből aztán az a magyarázat sül ki, hogy a török nemzet more patrio előszeretettel alkalmazza a birodalom fönntartása érdekében a módszeres mérszázlást. Ezzel szemben ami 1915-től történt, nem a korábbi gyakorlat apokaliptikus projekciója, hanem a török reformisták affektív hajlamának származéka: a birodalom bukása miatti, a keresztények ellen is forduló félelem és harag vált gyűlöletté, és kínált „racionális” megoldást. Suny monográfiája világosan megmutatja, mely pillanatban

⁹ Ezt Werfel is említi regényében, Suny pedig utal rá, hogy Enver maga is megírta az örmény pátriárkának: egy Hovhannesz [János] nevű örmény örmester „engedély nélküli manőver”-ének köszönheti, hogy nem esett orosz fogságba. Suny, 2016. 252.

¹⁰ Spectator: Musza Dagh negyven napja. Franz Werfel regénye. Fordította: Tamás István. Két kötet. Nova kiadás. *Erdélyi Helikon*, 1934. 287.

lett volna módjuk az állam vezetőinek egy másik megoldást választani az örmények fölszámolása helyett.

A több évszázados előzményekből az 1915-ben kezdődő eseménysort nem lehet tehát levezetni. Az örmények valóban másod-, harmadrendű állampolgárok voltak évszázadokig, de a 19. századon végighúzódó, szintén Nyugat-Európából kolportált reformfolyamat védelemet is adott, s persze bizalmatlanságot is szült, és megteremtette a radikális szeparatisták csoportját is. Az Abdul Hamid-i mérsárlások erre a folyamatra adott hisztérikus válaszok voltak. A birodalom szinte a működésképtelenség határára került – az 1909-es adanai öldöklés és a hasonló esetek nem átgondolt programból vezethetők le, hanem a tűzoltás „kényszerűségéből” – ami sem a módszereket, sem az arányokat nem menti, de természetesen még azt sem igazolja, hogy szükség volt rájuk.

Az Ittihad vezetői nem elvakult muszlimok, ellenkezőleg, racionalista modernizátorok voltak, például a velük személyes kapcsolatban lévő Morgenthau szerint címzetes ateisták, más utalások szerint – amelyeket a most emlegetett könyvek nem hoznak szóba –, a görög területeken működő dönme szekta egykori tagjai. Hogy például Suny nem tér ki erre, annak megvan a logikus magyarázata; azt sem említi, hogy Enver szabadkőműves volt, hiszen ennek valószínűleg éppúgy nem volt köze ahhoz, ami történt, mint a szaloniki szektaszocializációnak. A birodalom bukásának folyamatában az ittihadistáknak több forgatókönyvük volt arra, hogy mentseik, ami menthető. Az egyik, s kezdetben talán nem is a legbecsesebbik: az oszmanizmus bukása után a muszlim vagy a türk nemzetállam megteremtése – az ennek létfeltételül elgondolt kereszténytelenítés programját, a modern nemzetállam-teremtés módszertanát ideológusaik nem a muszlim hagyományból merítették, nem Ázsiában tanulták, hanem Párizsban –, de kezdetben, az örményekkel kötött szövetség idején még egy nemzetfölötti birodalom működtetésének is volt esélye a megmaradt oszmán területeken. Tény, hogy 1913-ra fölkészültek már egy pániszlám vagy pántürk állam konstituálására. Az adottságokon, napi eseményeken, ad hoc helyzeteken és lehetőségeken múltott, hogy melyik programot tűzik zászlajukra. A reformok megvalósítása éppen azért vezethetett volna egy egyenjogú polgárok lakta vegyes etnikumú állam kialakításához is, mert az örmény politikusok ekkor semmi esélyét nem láthatták az örmény területek elszakadásának vagy önállósulásának. Ha Enverék *utóbb* mégis a másik – végül megvalósult – verzió mellett döntenek, akkor pedig már csak azért sem lehetett volna könnyen elbánni az örményekkel, mert azok számarányuk szerint helyet kaptak volna a fegyveres erők tagjai között, például a csendőrségben is. (A reformkorszak kezdete előtt nem volt honvédelmi kötelezettségük – vagy más nézőpontból: nem tartották alkalmasnak őket erre, katonai szolgálat helyett is adót kellett fizetniük.)

A lehetetlen, kényszerű, szükségmegoldásokat előhívó háborús helyzet kapcsán engedjünk meg annyit: Törökország nem volt predesztinálva arra, hogy az antant oldalán vegyen részt az első világháborúban, sőt még arra sem, hogy egyáltalán

részt vegyen benne. A zsákmánylesők sok hosszú egyezkedés és huzavona után létrejött érdekegyeztetéséről volt szó itt is. Maga Enver bizonyos korábbi olvasmányaimból nyert ismereteim szerint inkább az antanthoz csatlakozott volna, még annak ellenére – vagy éppen azért? – is, hogy állama legveszedelmesebb ellenfele Oroszország volt, másrészt a nyugati államok korábban mindent megtettek azért, hogy a birodalmat földarabolják. Suny ezt a folyamatot is végigköveti könyve VII., Háború című fejezetében. Ezzel szemben Németország sosem igényelt – vagy kapott – egy cafatot sem abból, amit a birodalom testéből leszabdáltak. Vilmos császár a protektor szerepére vágyott – a szövetség megkötése révén is –, a felosztásban való részesedésre az igénylők és földrajzilag közelebbi érdekeltek miatt abban az időben nemigen lett volna esélye. A képmutatók cselszövése az utolsó pillanatig folyik: a törökök megkötik a szövetséget a németekkel, de közben az oroszokkal is tárgyalnak a lehetséges csatlakozásukról; a franciák előnyökkel kecsegtetik a török kormányt, de közben arra spekulálnak, hogy bármit ígérhetnek – ha a háborút megnyerik, mindent megváltoztathatnak. Ami a kaukázusi törökök szerepét illeti, Enver fegyvereket juttat el nekik egy esetleges oroszellenes felkelés céljaira – ami pedig a kelet-anatóliai örményeket (továbbá asszírokat és kurdoakat), az ő fellázításukat az oroszok készítik elő, miközben Szazonov és Enver épp az együttműködésről tárgyal. (Valószínű, hogy éppen az örmény politika tartozik azon kevesek közé, amely nem játszik kettős játékot; amikor Enver arra próbálja rábírní a Dasnakcutjun vezetőit, hogy segítsenek a cári birodalom örményei között fegyveres felkelést kirobbantani, ezt megtagadják, viszont a törökországi örményeket a haza védelmére s a hadseregbe való bevonulásra szólítják fel. Ez a történelmi igazság a sokat hangoztatott – s elszigetelt példákkal valóban igazolhatóan látszó – örmény lázadás kérdésében.)

Suny megkockáztatja a feltételezést, hogy minden másként történt volna, ha az antant egyezik ki hamarabb a törökökkel, és azok az ő oldalán lépnek be a háborúba. Akkor persze Törökország eleve a háború győztese lett volna, nincs a kemáli, szintén százezrek életét követelő vaskézpolitika, előtte pedig már, nem érezvén fenyegetést a Kaukázus felől, nem is lett volna alkalom, ürügy vagy készítés arra, ami bekövetkezett. Lehetséges. Csak éppen nem kevesebb a valószínűsége annak, hogy akkor meg a francia és az orosz fedezet birtokában hajthatták volna végre az ország kereszténytelenítését. Igaz, akkor nem hatalmasodik el oly könnyen és oly mértékben az idegbaj az állam irányítóiban, hogy elszánják magukat erre a lépésre. De ne felejtjük, e kereszténytelenítés nem érzelmi alapú, hanem racionális program volt, bármennyire épített is a felszítható tömegszenvedélyre. A több készen álló verzióból akár ennek a megoldásnak is lehetett volna többsége még ez esetben is a török államvezetésben. S ahogy a közvélekedés tartja: még sosem rendeztek olyan koncepciót, amelyhez ne gondoskodtak volna előre a hamis tanúkról.

Enver az örmény kártyát végül az általa vezetett kaukázusi hadjárat kudarcát után húzta elő. Külön kellemetlenség, hogy akár az is lehet a látszat: megtépzott

hadi glóriájáért cserébe... 1914 csontfagyasztó decemberében ugyanis az „ifjú hadisten”, semmibe véve a török 3. hadsereg parancsnoka (más forrásból úgy tudom: Hasszán Izzet pasa) tiltakozását (akit emiatt le is váltott) és Liman von Sanders tábornok, a török hadsereg német tanácsadója ellenvéleményét, mínusz 25 fokok hidegben támadást indított Sarikamış ellen. A brutális vereség következtében – a harcokban elesettekén kívül az utánpótlás hiánya miatt és a hidegben több tízezer oszmán katona halt meg (a megfagyott hullákról filmfelvételek is fennmaradtak, megtekinthetők a youtube-on) – a 3. hadsereg megsemmisült, s Enver, aki a világháború folyamán nem is vállalta további hadműveletek vezetését, a tragédiát az örmények árulásával magyarázta. Suny interpretációjából számomra nem egyértelmű, hogy árulókon szétesett hadserege örmény dezertőreire értette-e (egyébként török és kurd katonái ugyanúgy szöktek, mint az örmények), vagy az orosz hadseregben szolgáló cári alattvalókat, ami szintén indokolhatatlan lett volna. Mentésére csak az szólhat, hogy az Oszmán Birodalomból átszökött örmények külön zászlóaljkat alkottak az orosz hadseregben, s ezt a pasa tudhatta.

Az, hogy az esetleges orosz előrenyomulásnál örmények tömegei fognak csatlakozni a török birodalom területére behatoló cári hadsereghez, valószínűsíthető volt. Tény viszont, hogy a konkrét örményellenes intézkedések a kaukázusi katasztrófa után következtek be, de *a bella omnium contra omnes idején*. Ez esetleg indokolhatta volna a fegyverfogható lakosság ideiglenes internálását a háborús övezetektől – gyerekek, nők, öregek százezreinek halálba kergetését aligha. A hadköteles örmény férfiak többsége már nem is volt otthon, ők bevonultak, s egy idő után lefegyverezték és munkaszolgálatos alakulatokba osztották be őket.

Az állítólagos örmény összeesküvésről – amelynek annyi alapja bizonyosan volt, hogy szórványosan néhány partizán megpróbált robbantgatni a hadsereg háta mögött – Suny a források és a szakirodalom ismeretében ezt állítja:

„A birodalom eljárását mentegető nézetek szerint az örmények felkelése az állambiztonság nevében követelte meg az elnyomást. Ám semmiféle jelentős örmény fenyegetés nem mutatkozott egészen addig, amíg a helyi lakosságot el nem kezdték provokálni. Nem volt számottevő lázadás, kivéve egy-egy elszigetelt próbálkozást valamely város vagy falu megvédésére a muszlim támadásoktól. A fegyveres ellenállás helyben maradt, és szélesebb körben szervezetlen volt. Jóllehet 1908 óta már az örmények is viselhettek fegyvert, a legtöbbjük fegyvertelen volt, és többek között ezért is képtelenség feltételezni, hogy komoly felkelést robbanthattak volna ki a rendőrség, a hadsereg vagy a szabadcsapatok ellen (Suny, 2016, 270–271.)”

Azoknak, akik nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel, korábbi – újabb olvasmányaim által nem cáfolt, inkább alátámasztott, igazolt, sőt kiegészített – ismereteim alapján röviden összefoglalom, hogyan zajlott le a „kitelepités”, illetőleg milyen

halálnemekkel pusztult el az erre kijelölt célcsoport.¹¹ Tíz- vagy százazrek nem a halálmenetekben vagy a deportációs állomásokon meg a koncentrációs táborokban haltak meg, hanem saját településükön vagy közvetlenül annak határainál. A fronton, Kelet-Anatóliában, a Kaukázusban és a perzsa határvidéken kvázi hadműveleti tevékenységek közben, folytán vagy részeként gyilkoltak katonák, *a háború előtt létrehozott* Különleges Szervezet (Teşkilat-ı Mahsusa) tagjai és a kurdok, és itt valóban történtek – a fronthullámszám függvényében – visszacsapások. Van arra vonatkozó forrás, hogy az örmények sem viselkedtek különkül a civil muszlim lakossággal, bár Suny szerint gyermekeket és asszonyokat nem gyilkoltak – vagy legalábbis nem rendszerszerűen.

A hadsereg örményekből álló munkaszolgálatos alakulatainak tagjait nagyrészt egyszerűen likvidálták, ez nem igényelt külön szervezőmunkát. Főleg azok maradtak közülük életben, akiket török magasabb parancsnokok megvédték, például azért, mert szükség volt a munkájukra (s a magam részéről feltételezem, voltak e tiszték-tábornokok között, akik eleve nem gondolták, hogy *saját* katonáik ellen kell háborút viselniük, és védtelen embereket halomra gyilkolniuk). Voltak a vasútépítésnél dolgozó besorozottak és mérnökök, akik az egész folyamat alatt védelmet élveztek, legfeljebb a végén ölték meg vagy iszlamizálták őket. Az újjászervezett 3. hadsereg területén a katonák maguk „tisztozattak”, paramilitáris alakulatok vagy a kurdok segítségével.¹² (Különben Talât oszmánosító programjának a következő lépésben kiszemelt áldozatai a kurdok lettek volna – másrészt pedig bizonyos hegyvidéki területeken kurd csoportok segítették a hegyekbe menekült örményeket.)

A megmaradt férfilakosság nagy részét a deportálásra kijelölt településeken különválasztották a nőktől, gyerekektől, öregektől, kihurcolták a városokból és lemészárolták őket. Ott, ahol az örmények elbarikádozták és védték magukat, az önvédelem összeroppanása után a helyszínen koncolták föl legalábbis a férfiakat. A kivételek közé tartozik a Musza Daghon védelemre berendezkedők több ezres közössége, amelyet a francia flotta mentett meg, s részben azoké, akik Van városának örménynegyedét védték az orosz hadsereg megérkezéséig, majd annak

¹¹ A magyar armenológiai szakirodalomban, noha számos publikáció utal így vagy úgy az itt tárgyalt eseményekre, sokáig nem volt kitüntetetten fontos terület az armenocidium. Ismereteim szerint először Korbuly Domonkos írt róla egy, az akkori ismeretek szintjén komoly fejezetet 1942-es, *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben* című könyvében. 1989 után egy-egy ismeretterjesztő brosúra tárgyalta a kérdést, az első terjedelmesebb és rendszeresebb összefoglalás az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület kiadásában 2007-ben kiadott nagy alakú kismonográfia volt: Nikolaj Hovhanniszján: *Az örmény genocidium*. Az újabban örvendetesen megszorodó kiadványok közül Suny itt ismertett könyvét tartom a legrészletesebbnek és a legértelmesebbnek. Jegyzeteiből a nemzetközi szakirodalom válogatott bibliográfiája is összeállítható.

¹² A 3. hadseregben fordult elő az orvosi gyilkosság is: az egyik tábori orvos a tifusz elleni esetleges gyógymódokat lefegyverzett örmény katonákon kísérletezgette, százak életét oltva ki. Erre Kránitz Péter Pál hívta föl a figyelmemet, amit itt köszönök meg neki.

kivonulása során ők is elhagyták otthonukat. (Ne gondoljuk azonban, hogy a Kaukázusontúlra menekülők, a cári területre jutók mind túlélők. Szárján, a Moszkvából a tragédia hírére cári örmény területre utazó későbbi világhírű festő leírja, hogy Vagharsapattól (Ecsmiadintól) az Ararátig menekültek feküdtek a földön vagy az épületek falánál. A moszkvai örmény bizottság összegyűjtött valamennyi gyógyszer és élelmiszert, de a cári adminisztráció megakadályozta, hogy az adományok időben célba érjenek. E menekültek közül naponta százak haltak meg az éhség és a járványok folytán. A Szent Hripszime-templom tövében húzta meg magát egy fiatalasszony öt gyermekével. Szárján, amikor meglátta, hogy az ötödik is meghalt, és a szinte már meztelen anya, aki gyermekeinek saját ruhájából készített szemfedőt, cernája fogytán kitépett hajszálait fűzi be a tübe, elájult, s csak Tbilisziben tért magához, ahová barátai azonnal elszállították.¹³)

A többieket deportálták: főleg gyalog – ahol volt vonat, azzal, de Törökországban ekkor még alig létezett vasút –, ellátás, élelem, víz, gyógyszer nélkül indították útnak őket, legtöbbször a mezopotámiai sivatagba. Volt, akit előbb nyugatra irányítottak, de a célállomás elérése után mégis dél-délkeletre fordították őket, s tovább kellett menniük Aleppo és Deir-ez-zor felé. Talát ugyanis időközben rájött, nem lesz jó, ha egyes településeken vagy körzetekben a különböző irányból útnak indított deportálts csoportok odaérkezésével nő az örményeknek az összlakosságon belüli aránya. A megengedhető kontingens egy-egy településen, ahogy Palabiyik kapcsán utaltam rá, nem haladhatta meg az 5 százalékot, ennyit a muzulmán társadalom föl tudott volna szívni magába, tudniillik ha nem halnak meg éhség, betegség következtében. Ezeket a csoportokat rablóbandák, cseték, kurdok – akiket Suny szerint az egész akció kezdete előtt értesítettek a tervről – támadták meg, gyilkoltak, nőket és gyermekeket raboltak el, becstelenítettek meg. Akik végül elérték a kijelölt célállomást – időnként egyes csoportokat az Eufráteszbe fojtottak vagy elevenen elégettek – rendszerint élelem, gyógyszer, munka, bárminemű humanitárius segítség nélkül várták a halált. (Más forrásból tudjuk, hogy a szíriai arabok közül – akik a török nemzetállam konstituálásának egyébként szintén az útjában álltak – többen igyekeztek segíteni a deportáltakon Huszein ibn Ali al-Hasiminek, Mekka sarifjának, Mohamed leszámazottjának fölszólítására.¹⁴) Volt, aki így is sokallta az egy helyre került örmények számát. Zeki bej, a Deir-ez-zori körzet ura részben mesterséges éhínséget idézett elő, részben szintén cserkeszeket és aziratiakat uszított rájuk, az áldozatok ruháját ígervén cserébe.¹⁵ (Jómagam Suny

¹³ Szárján, Martirosz: *Életemből*. Fordította: Dalos György. Moszkva–Budapest: Progressz Kiadó–Gondolat Kiadó, 1980. 187–189.

¹⁴ Hovhanniszján, Nikolaj: *Az örmény genocídium*. Fordította: Haraszti Lilla. Budapest: Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, 2007 (Erdélyi Örmény Múzeum 10.). 74.

¹⁵ Vaszilikosz, Vaszilizs: *Ártatlanok vére*. (Ötven év méiszárlás Örményországban.) In: uő: *A falakon kívül*. Franciából fordította: Nyirő József. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972. 166. (A cserkesz ez esetben a Kaukázusból elűzött különböző néptörödékeket jelent.)

könyvében olvastam először arról, hogy volt olyan muszlim városvezető, aki civilizáló szerepük miatt örömmel fogadta a deportáltakat a szíriai sivatagban.) A végtelen meneteket és a táborokba zsúfoltakat éhség, végelgyengülés, tífusz pusztította; s a rothadó, temetetlen holtak keltette járvány helyenként a törököket is megtizedelte. A fentiekből nyilván látható is, nemcsak képzelhető, hogy az egész akciónak szép számmal voltak haszonélvezői. A társadalmat viszont alighanem még jobban szétzilálta, mint maga a háború. Az itt tárgyalt szakirodalomból nem kapunk képet arról, hogy a (nyilván eltúlzottan) hagyományosnak tekintett örmény társadalmi szerepeket ki töltötte be azután a szétesőfélben lévő birodalomban.¹⁶ (Gondolom, részben azok, akik javaikba beültek, bár a balkáni és kaukázusi török menekültek, akik a házakba telepedtek, nyilván nem, hiszen az életformát és a kialakult képességeket nem örökölhették.)

Talât pasa valóban nem kívánta *minden egyes* örmény halálát, csak eltűnésüket, nyelvük, kultúrájuk, életmódjuk pusztulását, végleges felszívódásukat a türk tengerben. (Ahogy volt már róla szó, ez a nemzetközi jog szerint maga is kimeríti a népiirtás fogalmát.) A belügyminiszterből utóbb nagyvezírré előre tolt távirás az saját megítélése szerint is mocskos munkát úgyszólván „jobb híján” végeztette el, még az is részletkérdés volt számára, hogy a hentesbrigádok működnek, vagy a természet dolgozik helyettük. Suny szerint Talât úgy gondolkodott, hogy Anatóliát meg kell tisztítani az örményektől: „A sivatagban élhetnek, de másutt sehol.” Ez annyira fontos tétel az amerikai történész szerint, hogy könyve főcímének választotta. Igaz, a nagyvezír, ez az érzelmes racionalista gondolatban akár hozzátehetette volna: de ott meg minek? Morgenthau kétségbeesett megjegyzésére, hogy óriási hibát követnek el, azt válaszolta, lehet, de megbánni nem fogják. Már csak azért sem, mert azok után, amit velük tettek, az örmények nem lehetnek már a törökök barátai.

Magam Suny könyvéből annak egyértelmű leírását hiányolom, hogy bizonyos területeket nem érintett – s hogy miért nem érintett – a deportáció. Ruméliáról nem ír. A fővárosból ekkor csak az elit jelentős része esett áldozatul. (Korábbi olvasmányaimból rémlik, volt olyan vélemény, hogy az állam vezetői a világ – a külföldi diplomáciai testületek és a sajtó – szeme előtt nem akartak „kitelepítéssel” vagy mérsárlással alkalmatlankodni. Ám az is lehet, hogy a főváros működtetéséhez – még – szükség volt az örményekre.) Máshonnan tudjuk, hogy például a szmirnai örményeket a helyi kormányzó meg tudta menteni – ők évekkel később haltak meg, amikor már a görögök ellen folytatott háború járulékos hasznaként a nagy tűzvész idején behajtották őket a tengerbe. Korbuly Domonkos egykor azt írta, voltak olyan hegyekben rejtőző – s nyilván nyomorúságos – falvak, ahová a zaptijéknak

¹⁶ A nem megalapozatlan közvélekedés szerint az örmények az oszmán társadalom elitjéhez tartoztak, magasan felülreprezentáltak voltak az értelmiség, a vállalkozók, a „kapitalisták” között, ami az alsó néprétegekben ellenszenvet kelthetett irántuk. A vidéki, falusi örmény társadalom azonban aligha állt orvosokból, szerkesztőkből és bankárokból.

– csendőröknek – nem érte meg a fáradságot felcapatni, hogy kihajtsák onnan a potenciális halálraítélteket. Suny könyve ahhoz is támpontokat ad, hogy mi történt az életben maradt deportáltakkal a deportáció felszámolásáig. Az általam ismert korábbi szakirodalom erről inkább hallgat; az olvasóban a régebbi időkből az maradhatott meg a Talátnak tulajdonított mondás nyomán, hogy *a deportálás célja a semmi*, és ezt a célt a szervezők el is érték. Most világossá válik, hogy később több százezer (becslés szerint háromszázezer) örmény – lelkiileg-testileg megnyomorítva, de – élve került vissza szülőföldjére – ám a történet itt nem ér még véget, ahogy alább látni is fogjuk.

Az amerikai történész könyvében találunk utalást azokra a közigazgatási vezetőkre, akik nem hajtották végre a kormány utasításait. Ezeket leváltották, volt, aki életével fizetett azért, mert úgy gondolta, arra választották ki, hogy etnikumtól és felekezettől függetlenül gondját viselje a rábízottaknak. Hogy a hatáskörök tisztázottak voltak-e, fölöttébb kétséges, de az biztos, hogy „Nyugat-Örményországban”, azaz Kelet-Anatóliában a 3. hadsereg a Sarikamísi vereség *utáni parancsnokának*, Mahmud Kâmil pasának a távirata értelmében minden muzulmán, aki örményeket védett, fel kellett akasztani, házáat porig kellett égetni. Ennek ellenére a nemrég feldolgozott vatikáni források szerint sok muzulmán ölt meg azért, mert segíteni próbált.¹⁷ Róluk Suny könyvében nem olvashatunk. Most hivatkozott forrásunk szerint a központi hatalmak külképviselétéből az Osztrák–Magyar Monarchia konstantinápolyi követe, Pallavicini János örgróf „tiltakozott a leghevesebben az államilag szervezett népirtás ellen”.

A Német Császárság szerepéről megoszlanak a vélemények, van, aki a felbujtót, van, aki a tehetetlenségre ítélt tanút látta benne. Suny szerint leginkább a cinkos jelző illik rá. Német személyiségek, Johannes Lepsiuson kívül például az egyik nagykövet is próbált fellépni az örmények ügyében; államuk cserben hagyta őket. Az Osztrák–Magyar Monarchia szerepét Suny nyilván azért nem firtatja, mert, mint írja, Németország volt az egyetlen hatalom, amelyik valamit tehetett volna. Ezt a kérdést bővebben taglalja egy, *Az emlékezet száz éve* című konferenciakötetben szereplő tanulmány.

Az Országos Széchényi Könyvtár és az Örmény Nemzeti Könyvtár 2015. március–májusi közös kiállításának fontos tanulmányokat is közlő, 2018-ban megjelent katalógusa és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szintén a centenáriumi évében tartott nemzetközi konferenciájának anyagát tartalmazó, 2019-ben kiadott, *Az emlékezet száz éve* című kötet nyilván előnytelen helyzetbe kerül ebben a szemlecsikkben, hiszen ami mondanivalóm lényeges részéből ide fér, *Palabiyúk* és Suny könyvei kapcsán főntebb kifejtettem már. Mindkettő fontos információkat

¹⁷ Nagy Kornél: Az örményeket végképp eltörölni – miért fontos a magyaroknak a 20. század első népirtása? *valaszonline.hu*, 2020. április 24. <https://www.valaszonline.hu/2020/04/24/ormenyország-torokország-nepirtas-105-evfordulo-tortenelem/> (letöltés ideje: 2021. május 29.)

és szempontokat ad, de alapkérdésekben talán nem is várható el tőlük mélyebb és pontosabb ismeret, mint ami amazokban van, ráadásul most és itt már éppen az ezekben szereplő összefoglaló jellegű tanulmányok – amelyeknek az adott kiadványokban meg is van a helyük – kevésbé érdekesek. A kiállítási katalógusnak a célja nem is lehetett friss alap kutatások eredményeinek bemutatása, inkább a retrospektív összefoglalás. Szerepe az, hogy visszavigyen abba a világba, amelyről a kiállítás szól, s amit a kötetben szereplő képek megjelenítenek. Ezt azonban a kiadvány bőven túlteljesíti. A kiállított tárgyakról közölt reprodukciók érzékletesen elevenítik meg az oszmán birodalombeli örmény életet, az 1915-tel kezdődő folyamatot és az utókort; a szövegekbe tördelve a népi társaság korában készült fotók is láthatók. Azonban a munka nem merül ki a bevezetőben és képaláírásokban; a téma legfontosabb kutatói révén tucatnyi szaktanulmányával közvetíti az idevágó alapismereteket. A 20. század első genocidiumának legfontosabb jellemzőit, hátterét Kovács Bálint, az Oszmán Birodalom örményeinek 1915 előtti életét Elke Hartmann mutatja be. A törökországi örmények felekezeti megoszlását Nagy Kornél ismerteti. Köztudott, hogy az autokefal antikalkhedóni örmény apostoli ortodox egyház, legalábbis a hagyomány szerint, a világ első keresztény államegyháza volt,¹⁸ az viszont kevésbé ismert, hogy a modern korban katolikus és protestáns gyülekezetek is létrejöttek az európai hittérítők, misszionáriusok munkája révén, s hogy e felekezetek küzdelemben álltak az apostoli – alapítója, Világosító Szent Gergely nevéből luszavorcakannak is nevezett – egyházzal. Az Abdul Hamid-i és az 1915-ös mérszárlások két összefoglalása a katalógusban más-más koncepciót tükröz; nem baj, így mindkét értelmezés argumentumai szerepelnek itt. Edgar Hovhanniszjan, abból kiindulva, hogy az 1894–1896-os mérszárlások – becslések szerint 300 000 meggyilkolt, 200 000 mohamedánná kényszerített örménnyel – mintát, alapot szolgáltattak a háborús akciókhoz, nyíltan a népi társaság programjának eltökéltsége és folyamatossága mellett voksol. Merenics Éva dolgozata az I. világháborúról szólva a modernizálók akciójának előzménytelenységére szavaz. Distinkciója olyannyira világossá teszi a két szemlélet közti különbségeket, hogy érdemes szó szerint idézni:

„... a hamidi mérszárlások oka a nyugati nagyhatalmak által ellenőrizendő [az 1878-as San Stefano-i béke és a berlini kongresszus folytán a birodalomra kényszerített – F. T. G.] reformok bevezetése elleni lépés volt, az [1909-es – F. T. G.] adani mérszárlás kezdetben II. Abdülhamid hatalmának visszaállítására és az ifjútörök forradalom ellen irányuló zavarkeltés része volt. Az 1915–18-as örmény népi társaság célja pedig az időközben szélsőségesessé vált ifjútörökök pánturán birodalmi álma útjában álló geopolitikai akadály, az örmény nép által lakott területek megtisztítása lett volna. Így a tervek szerint

¹⁸ Eszerint Örményország vette föl először államvallásként a kereszténységet, 301-ben. Tény viszont, hogy ennek fő forrása, Agathangelosz térítéstörténete utólagos kompiláció. Legalábbis így tanultam egykor.

az ifjútörökök egyesítették volna az oszmán területeket a közép-ázsiai türk népekkel, és birodalmuk egész Indiáig ért volna. Az 1918 és 1923 közti időszak örményellenességének oka pedig részben az volt, hogy a koncentrációs táborokból visszatért örmények visszakapták az azóta elrekvirált és muszlimok által megkapott tulajdonukat. Részben pedig a megerősödő kemalista erők igyekeztek a gyakorlatban is átírni a Sèvres-i békeszerződésben foglalt határokat, visszaszerezve a Wilson elnök által javasolt örmény területek nagy részét. Ideiglenesen az Orosz Birodalomhoz tartozó örmény területekre is benyomultak” (Merenics Éva: *Örményellenesség és népirtás az Oszmán Birodalom végnapjaiban*. In Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Öze Sándor [szerk.], 2018, 51.).

A katalógus következő három tanulmánya a népirtás néhány fontos forrásáról szól. Michail Hesemann eddig feltáratlan, 1915–1916-os vatikáni dokumentumok alapján bizonyítja, hogy az örménytelenítés programjának alternatív ötlete már azelőtt megszületett, hogy az örmény árulás vádját 1915-ben fölröppentették volna. Ez a forrásbázis nővum: a tanulmány írását megelőző években 2000 oldalnyi, a Vatikánban őrzött dokumentumot vizsgáltak át. Hesemann úgy látja, hogy a radikális megoldás elve a francia kultúrán nevelkedett, Párizsban tanult, Maurras elveinek végső következményeit levonó jómódú fiatal muszlimok révén került az Egység és Haladás irányította politikai közgondolkodásba, az egy vallású, homogén nemzetállam ötletének lebegtetése után az Ittihad belső vezetőségében már 1910-ben (az örményekkel való szövetség idején) szóba került ez a lehetőség is. Hesemann szerint a vatikáni dokumentumok azt igazolják, hogy ami történt, az ENSZ népirtás-definíciója minden kritériumának megfelel (amivel Palabıyık értelemszerűen nem értene egyet). Armenuhi Dost-Abgarjan *A Musza Dagh negyven napjában* oly megnyerően ábrázolt német misszionáriusról, a kérdésre vonatkozó számos dokumentumot közzétevő Johannes Lepsiusról szól, maga Suny pedig Morgenthau amerikai nagykövet naplójáról. Lepsius már 1916-ban igyekezett megértetni a német politikai elittel, hogy hallgatólagosan mihez adta a nevét, de az erről összegyűjtött anyagból összeállított és kinyomtatott, a Reichstag és a Württembergi Landtag képviselőinek postára adott könyvét a rendőrség elkobozta, így Németországban csak az 1919-es második, bővített kiadásból nyertek képet az eseményekről. Lepsius, hívja fel rá a figyelmet a szerző, Raphael Lemkint megelőzve népirtásnak nevezte a történetet. Ha jól értem, amit állít – ezúttal nem egyszerűen saját szellemi képességeimet iparkodom kétségbe vonni, hanem a fordítás pontosságára iránti kételyeimre utalok – Armenuhi Dost-Abgarjan védeni kénytelen Lepsius az antiszemitizmus vádjá ellen, s magyarázattal szolgál arra is, hogy Lepsius miért fogalmazta hivatalos leveleit a német érdekek tiszteletben tartásával. Ez azért különösen fontos, mert amint fentebb láthattuk, minden rés, támadható pont, az elfogultság legapróbb jele is megkérdőjelezheti a szemtanúk, információszolgáltatók szavahihetőségét vagy tárgyilagosságát. Meggondolkodtató, hogy a vatikáni levelezésben említésre kerül az Ittihad vezetőinek szabadkőműves mivolta. Az erzerumi kapucinus rend előjárója,

az osztrák Norbert Hofer 1915. októberi, a Vatikánnak küldött levele az atya azon meggyőződését tükrözi, hogy „a szabadkőműves török kormányzásnak” az ország minden keresztény elemének a kiirtása a célja. Főtebb utaltam rá, hogy szerintem sem a szabadkőműves mozgalomban való részvétel, sem a korábbi kriptozsidó dönme szektatagság nem befolyásolta a török triumvirátust a pánmuszlim vagy pántörök program elfogadásában, egy efféle idézet ismeretében azonban egy kicsit jobban megérti az ember a politikai katolicizmus szabadkőműves-ellenességének támpontjait. Suny a monográfiájában fölhasználja Morgenthau naplóját, és nagyon fontos következtetésekre jut általa. Az OSZK-katalógusban és *Az emlékezet száz éve* című konferenciakötetben egyaránt megjelent gondolatmenete szerint a naplót a hitelesség szempontjából szigorúan megvizsgálva nem perdöntő, hogy a nagykövet a török viselkedésmintának – lényegében megalapozatlanul – esszencialista magyarázatot ad, s hogy a népirtás akcióját – szintén elfogultan – német hatásból eredezteti. A szövegből – némi pszichológiai jártassággal – mégis kihámozható, hogy ha bizonyára nem is szó szerint, tartalmilag pontos, amit Morgenthau különösen Taláttal való beszélgetéseiből följegyzett. A komoly szövegkritikával kezelendő napló különösen azért olyan fontos, mert az örökhangyók közül a nagykövet volt az egyetlen, aki Enverrel és Taláttal napi személyes kapcsolatban állt a sorsdöntő hónapokban, titkaikba is beavatták. Hozzájuk való viszonyulása kettős: személyes varázsuk fogva tartotta őt, miközben gyűlölte azt, amit tettek. Ezt meg is mondta nekik. E naplóból válik világossá az Ittihad-politika változásának természete, s egyben az is, milyen egyszerű a demokrácia forradalmi zászlóvivőjéből tömeggyilkossá válni. Talát egy ízben elmondja Morgenthau-nak, hogy korábban őszintén és komolyan küzdött a demokráciáért, de aztán rájött, hogy az a törökjeinek nem kell. Így aztán egy másik doktrínával kísérletezett.

Említettem korábban, hogy az OSZK-katalógus esetében az embert néha kételemek gyötrik a fordítások pontosságát illetően – a kiadványban a fordítók nevét nem találtam meg –, amire néhány helyütt a gördülékenység hiánya ad alapot. Suny (két könyvben is szereplő) tanulmányának egyik mondatánál – már ha azonos szövegváltozatból dolgoztak a fordítók – ezt ellenőrizni is tudjuk:

„A nagykövet, aki maga volt az illem, az udvariasság és a civilizáció megtestesítője, sokszor, de nem mindig, képes volt szórakoztatni vagy manipulálni a török vezetőt.” (Suny, Ronald Grigor: Morgenthau visszaemlékezése. In Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Óze Sándor [szerk.], 2018. 79.)

„A nagykövet, aki saját fogalmai szerint maga volt a megtestesült illendőség, udvariasság és civilizáltság, ha nem is mindig, de sokszor eredményesen szelídítette vagy manipulálta a török vezetőt.” (Suny, Ronald Grigor: Megmagyarázni az örmény népirtást. In Botos Máté – Kovács Bálint [szerk.], 2019. 18. p.)

Nem teljesen mindegy, hogy jól el tudjuk-e szórakoztatni tárgyalópartnereinket, vagy pedig manipulációs képességeink vannak, gondolom én, a laikus, akiből mindkét adottság sajnálatosan hiányzik.

Czézár Nikolett előbb a következményekről beszél, az első, rövid ideig fennálló örmény köztársaságról, a következő írásában pedig a leghíresebb ellenállóról, Andranik Ozanjanról, az örmény függetlenségi küzdelmek szimbólummá vált alakjáról. A népiertás 100. évfordulójára rendezett kiállítás ugyanis a tábornok 150. születésnapjáról is megemlékezett. A kiállítás és a könyv ezzel kilép abból a keretből, amelyben az örményeknek az Oszmán Birodalom iránti hűségéről vagy hűtlenségéről vallott meggyőződések csapnak össze. Andranik ugyanis már jóval 1915 előtt fegyverrel harcolt a törökök ellen a Balkán-háborúban, sőt, a század elején Törökországban egyvégtében partizánháborút folytatott, az Abdul Hamid-i mérsárlások előtt pedig gyilkossággal végződő terrorakcióban is részt vett – bár a portréíró szerint célja az autonómia elérése volt. Czézár Nikolettnek Andranik tevékenysége igazolására szüksége van arra a tézisre, hogy a birodalomnak a 19. század végén „elsődleges célja” volt az örmények kiirtása – amely viszont ellentmond mindannak, ami mellett Suny gondolatmenete alapján érvelni próbáltam. Andranik történetét olvasva egy olyan partizánvezér története rajzolódik ki előttünk, aki államot működtet az államban, ahol eldördül egy puska, rögtön ott terem, ahol csönd van, ott ő lő, s végül tétlenül tengődik az emigrációban, míg meg nem hal.

Czézár ezt megelőző tanulmányában a több száz éve megszűnt királyságok után 1918–1920 között elsőként fennálló örmény állam, az első Örmény Demokratikus Köztársaság és rövid előzménye, az örmény–grúz–azerbajdzsán Transzkaukázusi Demokratikus Szövetségi Köztársaság történetét írta meg (ez utóbbinak az örmény hadereje 1918 májusában Szardarapatnál megállította a török inváziót, de ezzel a korszak török–örmény háborúi még nem zárultak le, illetve következett az örmény–grúz, örmény–azerbajdzsáni háború is). A megszervezésre váró, az Oszmán és az Orosz Birodalom közé szorult, gazdaságilag kilátástalan helyzetű állam problémái közé tartozott, hogy az etnikai és a nemzetközileg egyébként el sem ismert államhatárok nem estek egybe (jelentős örmény lakosság élt Grúziában és Azerbajdzsánban, örmény fennhatóság alatt pedig muszlim tömegek). Az állam vezetői Amerika protektorátusát szerették volna megszerezni. Áthidalhatatlannak bizonyultak a keleti és a nyugati örmények közötti, feszültségeket kiváltó mentalitásbeli, kulturális különbségek is. A sèvres-i békeszerződés életbe lépése esetén a történelmi örmény területek (jelentékeny része) az új államhoz kerülhetett volna; többek között ezt akadályozta meg Kemal nemzeti mozgalmának győzelme. Végül a török invázió helyett következett be a talán kisebbik rossz, a kommunista hatalomátvétel és a Szovjetunióhoz való (egyszerűsítsünk) csatlakozás.

A kötet utolsó tanulmánya Hakob Matevosyan munkája: *Az örmény diaszpórák, létrejöttük és átalakulásuk*. Ez az írás a szétszórás történetét a Kr. u. 4. századtól máig részletezi.

A katalógusnak a reprodukciókat tartalmazó részében, különösen a drámai évek kapcsán több részletesebb képalírás, névvel ellátott miniszócikk is van, ezek is informatívak, de fölsorolásukra végképp nincs terem.

A kiadványban az esetlegesen pontatlan fordítások mellett Merenics Éva dolgozatában találtam apró elírást: a Musza Dagh-i ellenállás vezetőjét, (az ő átírásában) Movszesz Der-Kaluszdzjánt, akinek vonásai beépültek Werfel regényhőisébe, Gabriel Bagradjanba, lelkésznek mondja, összekeverve őt a védelem egy másik szervezőjével, Tigran Andreaszjannal, aki anno rövid írásban is megörökítette a küzdelmet (a regénybeli Aram Tomaszjan).

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Armenológiai Intézetének sorozatnyitó kötete 14 előadásszöveget tartalmaz, ezek közül Ronald Grigor Sunyét említettem már, mert az részben azonos az OSZK-katalógusban közölttel, Vaché Tachjiané pedig ugyanabból az anyagból meríti tárgyát, amelyről a könyve is szól – erről lásd lennebb. Három előadás érinti a forrásokat s felhasználásuk módszertanát, egy foglalkozik konkrétan Németország felelősségével, egy az idevágó korabeli osztrák–magyar diplomáciai levelezéssel, kettő kimondottan a népirtás eseményeivel és előzményeivel, kettő magyar vonatkozású, kettő az örmény utókorral kapcsolatos, egy pedig a jóvátétel, illetve kárpótlás kérdéséhez ad szempontokat. Amit még nem említettem: személyes vallomás az örmény–zsidó sorspárhuzamról.

Elke Hartmann (*Az ifjú törökök*¹⁹ által elkövetett örmény népirtás 1915–1916, 29–59.) azt világítja meg, hogy az azóta eltelt száz évben mely korszakokban milyen források alapján dolgoztak a kérdés kutatói, egyáltalán milyen források vannak, mennyiben tekinthetők hitelesnek, illetve hogyan professzionalizálódott a forrásfelhasználás és a forráskritika, továbbá milyen fontos feldolgozások születtek a tárgykörben (kiemelve a török Taner Akçam munkáit is) – másrészt hogy mennyire tehetetlen a tudomány egy politikai döntéssel, ez esetben Törökország népirtástagadásával szemben. Amit mond, meggyőző, leszámítva a holokauszttagadás párhuzamából átemelt példához fűzött kommentárt: „A tudományos munka alapvetését és magját [...] az abszurditásig vitték. Minden vallomással vallomást szegeztek szembe, »bizonyítékot« »bizonyítékkal«, nézőpontot nézőponttal oltottak ki. Így azonban lehetetlen érvényes kijelentéseket tenni, hiszen minden állítás, minden tanúság és minden érv önkényessé válik, elveszíti minden súlyát és minden jelentőségét (46. p.)” E kijelentés hallatán a részletekben lakozó ördög alighanem

¹⁹ Az ismertetett kötetben az Egység és Haladás Mozgalma (Ittihád ve Terakki Dzsemijeti) tagjait – az eddigi gyakorlattal ellentétben – két szóban, ifjú törököknek nevezik, amely szerintem félrevezető (nem fiatalokról van szó, hanem egy radikális modernizációs kísérlet végrehajtóiról).

a lába szárát csapkodja örömeiben; én csak – részletesebb indoklás hiányában – nem értem. A felvezetésben viszont Elke Hartmannak bizonyosan igaza van: ha valaki „eltökéli, hogy egyszerűen elveti és alapjaiban kérdőjelezi meg a forrásokkal telített, bizonyítékok alapján módszeresen érvelő diskurzust, a történettudománynak nem áll rendelkezésére olyan eszköz, amellyel az együttműködés kikényszeríthető lenne (45. p.).”

Az adott források hitelességéhez kapcsolódik Botos Máté tanulmánya; ő a kérdéskör egyik legfontosabb dokumentumának – a brit külügyminiszter megrendelésére összeállított ún. *Kék könyv* – megbízhatóságát vizsgálja – és igazolja (*A Kék Könyv mint történeti forrás. Megjegyzések az örmény genocídium egyik dokumentációja hitelességének kérdéséhez*, [61]–[74].²⁰). A kiadvány propagandacélból készült ugyan, ám Arnold Toynbee tudósi lelkiismeretességgel dolgozott, dokumentumokat közölt, szemtanúk, túlélők vallomásait is. Azon informátorokat, akiket a lehetséges bosszútól meg kellett védeni, kóddal jelölte, ami szintén fölvetette a hitelesség kérdését. Csakhogy a dokumentumok fönmaradtak, és a könyv új, 2005-ös kiadása a források szerzőit már azonosította.

Christin Pschichholz (*Koloniális pragmatizmus és lakosságtranszfer. Miért nem tiltakozott jobban a Német Birodalom?*, [76]–[84.]) azt vizsgálja, hogy milyen „geopolitikai spekulációk” és háborús (meg gazdasági) érdekek bírták hallgatásra Németországot. Korabeli állításokkal szemben az ugyan tarthatatlan, hogy a németek voltak az ötletgazdák, de az tény, hogy német konzulok és katonák jelentéseiből Berlinben tudták: a deportálás katonai indokai tarthatatlanok. Azonban „A német-oszmán szövetségben rejlő potenciál olyan pragmatizmust szült, amelynek következtében Németország szemet hunyt e népellenes bűncselekmények felett” (82.) Talán nem mellékes, hogy a „kitelepítés” nem egyedi jelenség és nem is csak a központi hatalmak alkalmazták: az orosz hadsereg a frontvonalból tömegeket deportált (uo.).

Artem Ohandjanian (*Az első világháború és az örmény népiirtás a törökországi osztrák–magyar diplomácia levelezésének tükrében*, [111]–[121.]) megerősíti azt a képet, amit Nagy Kornél rajzolt Pallavicini őrgórfól; általában fölhívja a figyelmet arra, hogy a Monarchia diplomatái kezdetben – a szövetség jegyében – inkább voltak törökpártiak, jelentéseik később felháborodásukat tükrözték, „Elvégre nemcsak kőkemény politikusok voltak, hanem művelt, morális emberi lények is, akik a piszkos politikai érdekek mellett feszült figyelemmel követték a humanitárius szempontokat és az igazságot ([111.]).” Ráadásul világos volt számukra, hogy Németország és Ausztria érdekei nem vágnak egybe. Vannak olyan k. u. k. jelentések,

²⁰ Korábbi szövegváltozata: Botos Máté: Arnold Joseph Toynbee és az örmény kérdés. In: Dzsotján Gagik – Krajcsir Piroška (szerk.): *Tanulmányok az örmény népiirtás témaköréből*. Հետազոտություններ հայոց ցեղասպանության թեմայով. Budapest: Ararát Kulturális Egyesület–Kornétás Kiadó, 2006. 69–76.

amelyek már 1915 januárjában („tehát jóval április előtt”, 114.) gyilkosságokról és rablásokról – amiket a hatóságok „karba tett kézzel” (uo.) néznek – s kurdok által elkövetett mézszárlásokról számolnak be. 1915 novemberében Pallavicini bejutott az akkori török nagyvezírhez, s jelentette Bécsbe, hogy Halil bég kendőzetlenül kifejtette neki: Talát a háború alatt az örménykérdést végleg meg akarja oldani. A hivatkozott dokumentumok az eseménysort már a folyamattal egy időben népirtásként határozták meg. Egy októberi jelentés „a kis-ázsiai katolikus egyházügyek igazgatója (119.)” véleménye nyomán a halottak számát egymillió före becsüli.

Kovács Bálint (*Örmények Magyarországon a két világháború között: kapcsolatok és önszerveződés*, [123]–[146].) főleg a magyar honos örmények és az 1915 után idemenekültek együttműködésével és társadalmi tevékenységével foglalkozik, benne a budapesti örmény katolikus gyülekezet szolidaritási munkájával. Az előbbieket megpróbálták segíteni a beilleszkedésben a frissen érkezetteknek, de a viszony az eltérő múlt, más nyelv, más vallás nyomán nemegyszer feszült volt közöttük. Kovács az őshonukban maradók megsegítésére is kiterjedő karitatív életre, a szervezetépítésre, társadalmi státuszra, születési hely és vallás szerinti megoszlásra koncentrál; legmeglepőbb állítása, hogy az 1938-as és az 1939-es zsidótörvény után sokan bejelentették, nem akarnak a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközséghez tartozni: „A levelek stílusában, megfogalmazásában a félelem hangjai hallatszanak ki: mi lesz, ha a zsidók után esetleg az örmények következnek? (140.)”

Poósz Lóránd (*Az örmény népirtás az erdélyi sajtó tükrében*, [147]–[158.] két kolozsvári és két szamosújvári magyar, egy brassói román és egy budapesti lap a három drámai időszakban megjelent (1895–1896-os, 1909-es és 1915-ös) számaint átnézve jut arra a következtetésre, hogy a magyar reflexiók korábban legalábbis vegyesek, 1915-ben pedig gyakorlatilag hiányoznak, nyilván a cenzúra miatt. A szamosújvári – tehát örmény közegben megjelenő – és a többi lapok között e téren nincs lényeges eltérés. Poósz tanulmányának érdemi része viszont meglehetősen vázlatosra sikerült, fontos lenne közzétenni a kutatás részletes eredményeit is.

A népirtás talán első világhírré szert tett memoárjának szerzője a deportálás után Amerikában letelepedett Aurora Mardiganian volt; művéből már 1919-ben némafilm készült, amelyben a szerző saját magát alakította, s amelyből több mint húszpernyi töredéket sikerült restaurálni, és most éppen elérhető.²¹ Merenics Éva: *A társadalmi nemi szerepek átalakulása Aurora Mardiganian* Meggyalázott Örményországában genderszempontról tárgyalja a könyvet, ami természetesen plauzibilis, s jól érzékelteti a hagyományos struktúra összeomlását, külön a deportált nők sorsát, sikeres vagy sikertelen túlélési stratégiáit. Azért egy pillanatra elakadhat a lélegzetünk, amikor azt olvassuk, hogy a leírásokból – a zaptijék hasba szúrták a terhes nőket, illetve az volt az egyik kedvtelésük, hogy „felnyitották

²¹ *Ravished Armenia (Auction of Souls)*. https://www.youtube.com/watch?v=uTnCaW-Uo_s

egy-egy várandós nő hasát és megpróbálták kitalálni, fiú lesz-e a magzat, vagy lány” – a szerző erre a „következtetésre” jut: „az örmény közösségtől a népirtás végrehajtóihoz került a társadalmi és biológiai nem alapján meghatározott reprodukciós jogok feletti ellenőrzés (167.)” A roppant tudományosnak tűnő nyelvezet dacára ennek a tagmondatnak nincs bitben mérhető információértéke, mert ember sincs, aki feltételezné, hogy levágott fejű, előtte esetleg kiherélt hullák kísérletet próbálnának tenni a hagyományos férfiuralom további fönntartására, vagy hogy gyermeket kívánnak nemzeni.²²

A konferenciakötet egyetlen török szerzője, Y. Doğan Çetinkaya („*Bosszú! Bosszú! Bosszú! Bosszú!*” „*Egy nemzet felébresztése*”: *oszmán birodalmi propaganda a Balkán-háborúk során [1912–1913]*, [85]–101. [illusztrációk: 102–109.]) a Balkán-háborúknak a muszlimok nacionalizálásában betöltött szerepét taglalja, „a felülről jövő, hivatalos nacionalista politika” és az „alulról induló társadalmi mozgósítás” (86.) kapcsolatát, s az „atrocitáspropaganda” gépezetét világítja meg. Ezek már totális háborúk voltak, amelyek által az Oszmán Birodalom nemcsak európai területének nagy részét veszítette el, hanem – fönnebb említettem – a muszlim tömegeket is pótolhatatlan veszteségek érték, a görög és bolgár függetlenségek gyakran bestiális módon számoltak le velük; különben e módszereket a szemben álló felek kölcsönösen alkalmazták. A muszlim társadalom mozgósításának céljából akkoriban közölt fotók és illusztrációk „nagyon valószínű, hogy agressziót és bosszúszomjat szítottak”, illetve „szerepet játszottak a birodalom különböző közösségei közötti összetűzésekben” (98.), hatásuk pedig átöröklődhetett a háborús évekre is.

Az örmény történelem utolsó korszakával foglalkozó két tanulmány némileg (az OSZK-katalógus említett Ozanjan-portréjához hasonlóan) kilóg az általam Sunyhoz társított keretből. Harutyun Marutyáné (*A „központ” / Moszkva szerepe és a genocidium emlékezete. Az emlékezés ikonográfiája és a Karabah-mozgalom [1988–1990]*, [192]–[216]) nem azért, mert a tavaly ismét élessé váló örmény–azerbajdzsáni konfliktust tárgyalja, hanem mert emlékezetpolitikai szempontokból úgy kapcsolja össze a 19. századi, 20. század eleji nemzeti drámákat a közelmúlt történéseivel, hogy egy folyamatos felszabadító/függetlenségi küzdelem fázisaként ábrázolja őket. Utal rá, hogy a Szovjetunióban 1965-ig nem lehetett beszélni a népirtás áldozatairól, illetve hogy „Nyugat-Örményország pusztá említését is a nacionalizmus megnyilvánulásának tekintették” [192.]. A Karabah-mozgalmat a szerző világtörténelmi jelentőségű folyamatokkal kapcsolja össze; szerepet tulajdonít neki „a szovjet társadalom demokratizálásában” (194.), illetve a kommunizmus bukásában. Az örményországi közvéleménynek a szovjethatalom megítélésében való változásait tükrözi – eszerint az 1988-as szumgaiti pogromban szerepe

²² Merenics Éva a kérdéskör egyik legkiemelkedőbb magyar kutatója. Az egyik tanulmányáról fennebb volt már szó, most vezeklésképpen megemlítem még egy fontos írását: *A Nemezis hadművelet. Egy korai terroristacsoport működésének szükséges és elegendő feltételei. Pro Minoritate*, 2012 Nyár, [15]–29. Lásd ebben a „likvidáltak listáját”-t is.

volt a párt- és államvezetés taktikájának, sőt, sokan a szervezésben és a kivitelezésben is szerepet tulajdonítottak nekik (kár, hogy a szerző nem említi: vannak arra vonatkozó utalások, hogy Szumgait előzményeként örmények korábban azerieket bántalmaztak. Fontos volna ezeknek az adatoknak akár a megerősítése, akár a cáfolata, illetve a muzulmán értelmezés tárgyalása). Kimondottan – elméleti szinten is – „nemzettudat” és „emlékezetpolitika” szálán kapcsolódik e vonulathoz Knuth András tanulmánya (*A jereváni Yerablur katonai temető és az örmény népiertás*, [243]–[263].). A Yerablur temetőt az 1988-ban kezdődő és ma is tartó „karabahi háború” örmény esettjei nyughelyül hozták létre, s folyamatosan vált olyan „emlékezeti helyé”, ahol „az újratemetések megteremtették azt a tartalmat, emlékműanyagot, mely az egész örmény identitás részévé vált” (245.). E panteonba telepítették három, az 1915–1923-as harcokban részt vett „mártír-nemzetvédő” hamvait – Andranik tábornokéit is ide hozták át a kaliforniai Fresnoból; a tanulmány az ő portréjuk megrajzolása révén rekonstruálja a tudatos ellenállás-történetet mint nemzetiidentitás-képző hagyományt.

Dickran Kouymjian *Az örmény tulajdon népiertó elkobzása és megsemmisítése*, [217]–[226.] című, folyóiratunk ugyanebben a számában Vizi Balázs által már említett dolgozata az örmény közösség egykori vagyonának, „elhagyott magántulajdon”-ának, épített örökségének eltulajdonítását és fokozatos elpusztítását dolgozza föl; a műemlékek megsemmisítését a népiertó politika folytatásaként minősítve. Ismerteti ugyanakkor a jóvátétel – az ingatlanokra is kiterjedő – még létező esélyeit. A kilikiai katolikosz például 2015-ben a sisi katolikoszátus „és a hozzá tartozó földbirtokok” visszaszolgáltatását követelte azzal, hogy amennyiben a török bíróság a keresetet elutasítja, az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordul (225.). Ezt még ugyanebben az évben meg is tette.

Az izraeli Tair Auron Werfelnek, *A Musza Dagh negyven napja* szerzőjének zsidó származásából, sorsából kiindulva szép esszében (*A Musza Dagh negyven napja. Új észrevételek és felfedezések a könyvvel és annak szerzőjével kapcsolatban*, [227]–[242.]) érvel amellett, hogy amit a regény földolgoz, örmény, zsidó és egyetemes történet is egyben. Ugyanő volt az, aki szigorúan elítélte Izraelt, amiért hivatalosan nem ismeri el az 1915-ben kezdődő népiertást.

A Pázmány Armenológiai Intézetének második kötete, Vahe Tachjian könyve a téma olyan elágazását vizsgálja, amelyről eddig nem volt (legalábbis magyarul hozzáférhető) szakirodalom. Magáról a genocídiumról alig van benne szó, inkább az emlékezet szintjén és összehasonlítási alapként jelenik meg; az előzményeket és a következményeket, a folytatást vizsgálja. A tanulmányok színhelyei főképp az Oszmán Birodalomról leszakított régiók: Szíria, Libanon; Bejrút, Damaszkusz, Aleppó – a francia mandátumterület. A tanulmányok főképp az újrakezdést tárgyalják, azt, hogy a közösség vezetői hogyan teremtik újjá az örmény identitást a túlélők körében a szülőföld második elhagyása után. A deportáltak 1918 után előbb megpróbáltak

hazatelepíteni, de a továbbra is érvényes polgárháborús viszonyok elől újra menekülniük kellett, a nagyhatalmak, illetve a Népszövetség védnöksége alatt működő államokba. Tachjian drámai bizonyítékokkal szolgál arra nézve, hogy az identitás-újratemtésnek is tömegestül voltak ártatlan áldozatai. A kötet nyitó tanulmánya, amely a harputi, az első világháború előtti örmény társadalmi életet próbálja a megmaradt primér források alapján rekonstruálni – egyben figyelmeztetve arra, hogy bár a tárgyi emlékek és dokumentumok nagy része megsemmisült, a kutatás e téren még fontos eredményekkel járhat, hiszen neki is sikerült egy fontos forráscsoportra rábukkanania –, egymagában többet mond el az 1915 előtti Oszmán Birodalom nemzetiségi viszonyairól és a belőlük származó feszültségekről, mint Palabyik a maga elvileg tisztázó szándékú könyvében. Először is kiderül belőle, mi az igazság „az örmények forradalmi mozgalmáról”; ő is bizonyítja egyrészt azt, hogy az örmény társadalom nem voksolt volna egészében az elszakadásra (merthogy miért lenne jobb az élet cári alattvalóként; a függetlenség viszont elérhetetlen álom), másrészt hogy az örmény politikai elit egy része igenis folytatott függetlenségi agitációt. Többségében azonban nemcsak realitásérzék volt, hanem a birodalom más népei iránti szolidaritás is. Az a két vezető értelmiségi, akinek munkásságát Tachjian első tanulmánya tárgyalja, szílánan elkötelezte magát az 1908-as reformok mellett, ezektől várta a viszonyok kiegyenlítését (logikusan: mint utaltam rá, a demokratikus fordulatot a szultáni egyeduralom rovására az Ittihad az örmény pártokkal együtt hajtotta végre). Biztonságukat minden intő jel ellenére a demokratikus elvek szerint modernizált egységes államtól remélték – nem volt világos, hogy az egyetnikumú nemzet állama lesz belőle –, ez tette lehetővé az 1908 utáni években kulturális életük megszervezését és gyakorlását. Helyi szinten ez a fellendülő, demonstratív aktusokban is megjelenő kulturális-felekezeti élet, a megoldatlan földkérdés és a török burzsoázia hiánya fokozta a feszültségeket. A kurd agák és bégek hatalmaskodása ellen az örmények maguk is fegyverrel a kézben demonstráltak, csakhogy ezeket a harci eszközöket nem azért szerezték be, hogy szétverjék az államot, hanem a szultáni hatalom – török szövetségeseikkel együtt való – megdöntésére.

A könyv több tanulmányának tehát az a tárgya, hogyan szervezik meg a hazajutó, majd ismét menekülni kényszerülő életben maradottak Szíriába és Libanonban való letelepítését, ottani életét, hogyan jönnek létre és hogyan működnek a táborok, sátor- és vályogvárosok, illetve az új lakónegyedek, s hogyan próbálják újratemtetni bennük a korábbi közeget, tárgyi környezetet. A legszokatlanabb és legfontosabb nézőpont a könyvben az én olvasatomban az, amely az identitás-újra-fölpépítésének veszteségeit látatja. Azokat, akik egyébként is a legtöbbet szenvedtek. A genocídium idején törökök, például katonatisztek, kurdok és mások számos nőt kiemelték a deportáltak tömegéből, akár szolidaritásból, embermentésként, ahogy régebben tudtuk, akár szimplán azért, hogy szeretőjükké vagy prostituálttá tegyék őket. A felekezetre, az első keresztény egyház mítoszára, ezen keresztül a Biblia megszabta erkölcsre épülő, újjászerveződő örmény nemzettudat ezeket

vetette ki magából. Nemcsak azért, mert „feslett életűnek” minősülték, hanem azért is, mert éppen a „gyilkos nemzet” fiainak gyermekeit születték meg. Sokuknak választaniuk kellett az örmény közösség és a gyermekük között. Az elutasítás nem volt persze egységes vagy kizárólagos; Tachjian az ezzel kapcsolatos viták eltérő állásfoglalásait is bemutatja. Éppígy elviselhetetlenné nőtt a feszültség az „igazi” örmények és azon csoportok között, amelyek tagjai évszázadokon át török közegbe ágyazódva éltek, török szokásokat gyakoroltak és viseletet vettek föl, s gyakran az örmény nyelvet sem bírták. S ez éppen most kezdett kitüntetetten fontossá válni. Suny könyvének egyik emlékezetes epizódja szerint az Abdul Hamid-i mézszárlások idején a világot az örmény sorsra felhívni kívánó, a konstantinápolyi Ottomán Bankot megtámadó örmény terroristák kommunikációjában egy fontos ponton azért támadt zavar, mert az egyik harcos nem értette az örményül elhangzott parancsot vagy figyelmeztetést; csak törökül tudott (Suny, 2016. 138.). Ez nem volt akadály annak, hogy részt vegyen az akcióban. Most az aleppói vagy damaszkuszi örmény közösség ki akarta vetni magából azokat, akik „megszentségtelenültek”.

Más vonatkozásban ugyanakkor az örmény közösségi élet újjászervezése az együttélés több száz éves folyamatainak nyugszik, azokból épül tovább. A szerző hangsúlyozza, hogy nemcsak az örmény történelem, hanem az Oszmán Birodalom története is értelmezhetetlenné válik, ha a mostani gyakorlatnak megfelelően a történelmi kutatás az 1915-tel kezdődő események vizsgálatára korlátozódik, esetleg kiegészítve azt a korábbi nevezetesebb öldöklésekkel. Ő is emellett érvel, hogy ami 1895–1896-ban a birodalom több vilajetjében vagy a 20. század elején Adanában történt, nem jellemzi a több évszázados együttélés folyamatát – megerősítve ezzel Suny álláspontját, aki szerint, ha kiterjesztjük a folyamatos mézszárlás konstrukcióját az együttélés több évszázados történetére, akkor eleve lemondunk arról, hogy megérthessük a háború alatti események speciális okait.

Bizonyos pontokon egybecseng ez Palabiyík egyik fontos tételével, amelyre, ígértem, visszatérek még. A török történész szerint a térség biztonságának alapja az Örményország és Törökország közötti kapcsolatok normalizálása, ami szerinte azért nem valósulhat meg, mert a modern örmény nemzettudat a népirtás tételezésén alapul, sőt az teremtette meg; továbbá Örményország nem ismeri el Törökország területi integritását (minthogy „Nyugat-Örményország” lakossága azért török, mert az örményeket kiirtották, illetve elkergették onnan). A diaszpóra pedig, amelynek tőkéjén, adományain múlik a köztársaság stabilitása, nem tűrne meg olyan örmény kormányt, amely a több évszázados történelmi ellentét tételét s főként a népirtás elvét elvetné.

Lehetséges. Lehetséges volna talán a viszony rendezése, ha a népirtás valóban mítosz lenne, nem pedig valóság. Továbbá ha az örmény társadalom nem érezné magát ma is *sok pogány között*. Ebből csak néhányat képviselnek a szomszéd államok vagy a nagyhatalmak. A többi ott van a hazai pályán, az egymásnak feszülő politikai irányzatokban.